

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

PACH ZSIGMOND PÁL

Európa a XVI–XVII. században*

Felfedezések és gyarmatosítás

A 15–16. század fordulója – az emberiség történelmének egyik fordulópontja. A világ „kitágulása”: a nagy földrajzi felfedezések érzékeltetik az utókor számára a legélesebben ezt a fordulatot.

A Föld térképét újjárajzoló események bekövetkeztét a hajózás és kereskedelem sok százados fejlődése, a technikai tapasztalatok, tudományos ismeretek tömegének felhalmozódása készítette elő. Antik, arab és normann előzményeket is felhasználva, a 13. század második felében jutott el a mediterrán hajós odáig, hogy – iránytű, homokóra, euklideszi mértan, arab számok és trigonometriai táblázatok segítségével – immár hozzávetőleges pontossággal meg tudja határozni vitorlásának helyét és menetirányát a nyílt tengeren. Ugyanez idő tájt és közvetlenül követően fontos újításokat vezettek be a hajók árboczatában, kormányzásában, meghajtásában. Mindez lehetővé tette, hogy a 14. század folyamán az itáliai – kivált velencei és genovai – kereskedők rendszeres gályajáratokat indítsanak keleten Alexandria és a szíriai partok, illetve a Fekete-tengeren át Trapezunt, a krím-félszigeti Kaffa és a don-torkolati Tana felé, hogy „levantei árukhöz”: értékes fűszerekhez, selymekhez, szőnyegekhez, drágakövekhez jussanak. Ezeknek a fényűzési cikkeknek a zöme voltaképpen Dél- és Kelet-Ázsiából származott, s arab kereskedők hozták tengeri és szárazföldi utakon a Levantéba. Az itáliaiak nemesfémekkel, főképp ezüsttel fizettek értük – ami folyamatos nemesfémszükségletet támasztott –, emellett réz meg finomposztó kivitelével. Az utóbbit részben a korabeli Nyugat-Európa legiparosodottabb vidékéről, Flandriából és Brabantból szerezték be, ahová nemcsak szárazföldi úton – az Alpokon át, a felvirágzó délnémet városok közvetítésével – juttatták el levantei és itáliai áruikat, hanem közvetlenül tengeren is: a Gibraltári-szoroson át, majd az atlanti vizeken észak felé hajózó gályáikon. A nagyforgalmú Brügge piacán az északnémet Hanza-városok kalmáraival is kapcsolatba kerültek, akik a Baltikum őstermékeit (gabonát, fát, prémet stb.) szállították nyugat felé, főként posztó és levantei cikkek ellenében. A keleti luxusáruk közvetítése a feudális Európa gazdag úri (és polgári) fogyasztóihoz így vált a középkor jellegzetes „világkereskedelmévé”, biztosított dús nyereséget elsősorban a velencei és genovai kereskedőknek, s járult hozzá a korai kapitalizmus észak-itáliai körzeteinek kialakulásához.

Főként genovaiak áttelepedése és az itáliai technika elsajátítása révén kapcsolódtak be a portugálok, földrajzi feltételeik által készítette, a tengerhajózás kiterjesztésébe: a dél-atlanti vizek felé. Az Ibér-félsziget délkeleti szegélyén még mindig megülő arabok elleni

*Egyetemes történeti bevezető a „Magyarország története I–X.” című sorozat III. kötetéhez.

„szent háborút” folytatták ekként tovább, feudális-területszerző szándékkal; végső céljuk pedig a közvetlen tengeri út megnyitása volt a fűszertermő Indiákhoz, Kelet mesés kincseihez: az Ázsia és Európa közti „világkereskedelem” elhódítása az araboktól-itáliaiaktól, a levantei kereskedelem és az európai áruforgalom növekvő szükségleteitől serkentett „aranyéhség” kielégítése. A Gibraltárral átellenben fekvő Ceuta elfoglalása (1415) után sorozatosan indultak a portugál expedíciók dél felé, Afrika partjai mentén, a közbenső, de önmagában sem megvetendő zsákmány megkaparintására: a Szaharán túli („nyugat-szudáni”) aranyforrásoknak tengeren át való elérésére, ahonnan eddig a nemesfém karavánutakon az észak-afrikai arab kikötőkbe, majd jórészt Itáliába és a Levantéba áramlott. Ezek a vállalkozások a tengerészeti tudomány újabb vívmányaival jártak karöltve: a dél-atlanti vizeket uraló szélrendszer titkának megfejtésével, az ún. magassági hajózás helymeghatározási módszerének kidolgozásával, olyan új hajótípusok (caravella, carraco) kifejlesztésével, amelyek alkalmassá váltak a világtengeri útvonalak feltárására, illetőleg majdani rendszeres kereskedelmi forgalmuk lebonyolítására.

A portugálok mintegy 1470-re teljesen földérintették és erősített kereskedelmi állomásokkal birtokukba vették a Guineai-öböl partvidékét. 1471-ben áthaladtak az Egyenlítőn – ám a partvonal, amely több mint 1000 mérföldön át kelet felé haladt, s azt a reményt keltette, hogy ez így fog folytatódni „egészen Indiáig”, megint délnek fordult, méghozzá vagy 3000 mérföldön keresztül; egyben kevésbé gazdag árukománnyokkal kecsegtetett. E kettős csalódás ellenére sem hagytak fel az Afrika körüli út kutatásával, amit az 1480–90-es években a csillagászati helymeghatározás újabb fontos eredménye lendített elő: az ún. szélességi hajózás megoldása. Ennek ismeretében – a földrajzi hosszúság nyílt tengeren való mérésének megoldása még századokig váratott magára – Bartolomeo Diaz 1487-ben megkerülte a Jóreménység-fokot, majd Vasco da Gama, „keresztények és fűszerek után kutatva”, 1498-ban végre partot ért az indiai Kalikutban. A következő másfél-két évtizedben a portugálok szüntelen támadásokkal kiszorították az arab kereskedőhajókat az Indiai-óceánról, és véres erőszakkal katonai-kereskedelmi támaszpontok sorát építették ki a kelet-afrikai Mozambiktól a hátsó-indiai Molukka-(Malaku) szigetektig, később a dél-kínai Makaóig. Gyarmati szervezetük központja az indiai Goa volt, fő funkciója pedig – rablással, csellel, vásárlással – a rendszeres fűszerutánpótlás biztosítása Lisszabonba, s onnan főleg Antwerpen felé, amely – Brüggett immár túlszárnyalva – a nemzetközi kereskedelem központja lett a 16. század javarészeire, nemcsak távolkeleti luxuscikkekben, hanem az európai gazdaság egyes közfogyasztási és bányatermékeiben is (textil- és fémárúk, réz stb.).

Közben pedig, még da Gama sikeres vállalkozása előtt, bekövetkezett a kihatásaiban ennél is átütőbb erejű esemény: az Újvilág felfedezése. A genovai származású Cristoforo Colombo hajózási technikát a portugáloktól tanult, és bizonyára Afrika menti expedícióban szerzett nehéz élmények hatására s a firenzei Paolo Toscanelli térképének (1474) ismeretében – aki a földgömb kerületét a valóságosnál egyharmaddal kevesebbre becsülte – jutott ahhoz a meggyőződéshez, hogy könnyebb lesz nyugatnak, mint délnek és keletnek vitorlázva közvetlen tengeri utat nyitni Indiába. Bár a Föld gömbalak-felfogása – amely még az ókorból származott – a 15. században egyre több szószólóra talált, Kolumbusz ajánlkozását a portugál udvar elutasította, s csaknem egy évtizedbe telt, amíg sikerült merész vállalkozásához patrónust szereznie az araboknak az Ibér-félszigetről való teljes kiszorítását ünneplő spanyol királyi párban. A „Nyugat-Indiák”, amelyeket első két

útján (1492–1493, 1493–1496) elért, nem váltották be reményeiket, és másokra maradt, hogy bebizonyítsák, milyen busás haszonhoz jutott a spanyol trón vonakodva adott s szűken mért befektetésével. Ha Kolumbusz – miként kortársa, a Velencéből Angliába származott Giovanni Cabotto (Cabot), aki 1497-ben Új-Fundlandig hatolt – „csak” szigeteket fedezett fel, a következő három évtizedben immár feltárult a két Amerika kontinentális partvonalának nagy része a felfedezők, conquistadorok, gyarmatosítók előtt. A Spanyolország és – a későbbi Kaliforniától Chiléig terjedő – amerikai gyarmatai között létesült kapcsolat jellegét a kíméletlen hódítás, aranykincs-rablás, majd az 1540-es évek közepétől a világ leggazdagabb ezüstbányáinak (Potosi) feltárása és kiaknázása határozta meg. Ennek nyomán Sevilla felé ezüstáradat özönlött – ami a spanyol gyarmati uralom lényegét jelentette a 16. században.

A nagy földrajzi felfedezések – amelyeket a Föld körülhajózása (Fernando Magelhães: 1519–1522) koronázott meg – rendkívül fontos állomását, mindenkorra izgalmasan érdekes fejezetét alkotják az emberiség történelmének. Szembeötlően mutatják tudomány, technika és gyakorlat szoros kapcsolatát és kölcsönhatását; közvetlenül hozzájárultak az ember földi térképzeiteinek átalakulásához: az egyént kicsinyiségének s egyben nagyságának, hatalmas lehetőségeinek felismerésére készítette – birtoklási-kizsákmányolási lehetőségei roppant kitágulásának is tudatára ébresztve. Így, ha messzi földrészek társadalmi, kulturái, amelyek eladdig egymástól függetlenül vagy majdnem függetlenül fejlődtek, mostantól fogva kapcsolatba, egyre rendszeresebb érintkezésbe kerültek – akkor ez főként hódítás, alárendelés, gyarmatosítás formájában valósult meg. „Amerika arany- és ezüstországainak felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és bányákba kényszerítése, Kelet-India most kezdődő meghódítása, Afrika átváltoztatása a feketebőrűek elleni kereskedelmi vadászterületté, jelzik a tőkés termelés korszakának hajnalát” (Marx). Megkezdődött Amerika, Afrika és Ázsia népeinek gyarmati kizsákmányolása, Nyugat-Európában pedig megindult a feudalizmus bomlásának, a tőkés termelési mód kialakulásának folyamata. Ekkor és eképpen kezdett az emberiség történelme – szorosabb értelemben – „világtörténetté” válni.

Am a földrajzi felfedezések s nyomukban a világtengeri-gyarmatosító vállalkozások csak azért lendíthettek a kapitalizmus felé egyes atlanti parti országokat – s nem is az első gyarmatosítókat: Spanyolországot és Portugáliát, hanem a majd nyomukba lépőket: Hollandiát, Angliát, Franciaországot –, mert hatásuk-visszahatásuk olyan történelmi fázisban érte Nyugat-Európát, amikor a feudalizmus fejlődésének egész addigi menete megérlelte a talajt az ösztönzések befogadására, érvényesítésére. Olyan fejlődési színvonalon, amikor az új, atlanti világpiac kialakulását már megalapozta magának az európai gazdaságnak a *belső* növekedése, az árutermelés és munkamegosztás kibontakozása, ami a Mediterráneummal szemben az atlanti partmenti kereskedelmet – a Baltikumtól le Gibraltárig – tette a nemzetközi forgalom fő ütőerévé, kivált közfogyasztási cikkekben és nyersanyagokban. „Nem kétséges – és éppen ez a tény egészen téves nézeteket szült –, hogy azok a nagy forradalmak, amelyek a 16. és 17. század folyamán a földrajzi felfedezések következtében a kereskedelemben végbementek, egyikét alkotják ama fő mozzanatoknak, amelyek a hűbéri termelési módnak a tőkés termelési módba való átmenetét elősegítették. . . . A modern termelési mód azonban első korszakában, a manufaktúra-korszakban csak ott fejlődött ki, ahol ennek feltételei már a középkorban kialakultak” (Marx).

Forrástunk hát most figyelmünket ezekre a feltételekre: Európa *belső* fejlődésére.

Centralizáció és abszolutizmus

A 15. század vége, a 16. század eleje Európán belül nem kevésbé látványos fejleményekkel köszöntött be, mint aminőket Európán kívül a földrajzi felfedezések, a világtengeri vállalkozások hoztak. A feudális államok központosításának előretörése, a királyi hatalom megerősödése az oligarchákkal, a rendekkel szemben – ezek alkották a politikai fejlődés új irányzatának legszembetűnőbb mozzanatait.

A feudális anarchia mélyéből és forrágából: a százéves háborúból, a „rózsák” háborújából, a kasztíliai polgárháborúból az első nyugat-európai „új monarchiák” jóformán egyidőben emelkedtek ki: XI. Lajos uralmával Franciaországban, VII. Henrik országglása idején Angliában, Ferdinánd és Izabella egyesített jogara alatt Spanyolországban.

Az új politikai fejlemények közvetlenül s a kortársak tudatában mint az uralkodó és a feudális nagyurak hatalmi harcai jelentek meg. Amikor Philippe de Commines, XI. Lajos (1461–1483) udvari embere megírta a francia abszolutizmus kialakulásának első szakaszát, szinte semmi másról nem szólt, mint a királyi hatalom sikeres küzdelmeiről, amelyeket a feudális arisztokráciával, belső és külső vetélytársaival vívott. XI. Lajos – aki a százéves angol–francia háborúban diadalmaskodó VII. Károlynak volt fia és utóda – 1477-ben legyőzte legveszélyesebbnek maradt riválisát, Merész Károlyt, és a burgund hercegség nagy részét elfoglalta. A következő két-három évtizedben maga az Anjou-örökséget, utódai, VIII. Károly és XII. Lajos pedig az utolsó nagyobb független tartományuraságot, Bretagne-t vonták a francia korona, a Valois-dinasztia hatalma alá.

Angliában a „rózsák” háborújából: a York- és Lancaster-ház anarchikus belviszályából – ami közvetlen következménye volt a franciaországi hadszíntéren szenvedett vereségnek – az új Tudor-dinasztia került ki győztesként (1485) s indult el a hatalom központosításának útján. VII. Henrik -a hírhedt Csillagkamarát tette a főúri lázongás letörésének fő politikai fegyverévé, utóda VIII. Henrik (1509–1547) pedig a politikai centralizáció és a vallási reformáció összekapcsolásával a kolostorok hatalmas földbirtokait sajátította ki és Rómától független államegyházat teremtett.

Az Ibér-félszigeten a kasztíliai és aragóniai királyság – Izabella és Ferdinánd házasságával létrejött – egyesülése (1479) vetette meg az új spanyol államnak, amely az inkvizíció rettegett egyházi törvényszékét (1482) a központi hatalom ellenfeleivel való leszámolásra használta fel; az arabok utolsó európai hídfőállása, Granada bevétele (1492) győzelmesen fejezte be a Reconquistát; a tengerentúli hódításokkal és a habsburgi I. Károly – mint német-római császár, V. Károly (1519–1556) – trónralépésével pedig félelmetes méretű európai (többek között Nápolyt, Szicíliát, Milánót, Németalföldet magába foglaló) és amerikai birodalom urává lett.

Mindez valóban szembetűnő és nagy horderejű eseménysorozata volt a királyi hatalom erősödésének, a centralizált monarchia keletkezéstörténetének.

A látványos és drámai fordulatokban gazdag politikai színtér, éles hatalmi harcok mögött azonban mélyebb erők munkáltak: a gazdasági-társadalmi fejlődés objektív erői, amelyek kevésbé vonták magukra a kortársak figyelmét. A történeti élet e mélyebb rétegeiben bekövetkezett eltolódások indították el az átalakulást a politikai felépítményben, a feudális állam szervezetében, hogy azután ezek a folyamatok szoros kölcsönhatásba kerüljenek egymással.

A feudális társadalmi formációt eredeti jellege szerint a gazdasági és a politikai hatalom közvetlen egybeesése határozta meg, ami szétparcellázott magánhatalmak láncolatában öltött testet. A közvetlen termelők feudális függésének legsúlyosabb, szolgá-paraszti formája: az úr személyéhez (illetve a földhöz) kötött jobbágság (servage, villeinage, Leibeigenschaft) intézménye – mint a jobbágyi többletmunka robot- és terményjáradék formájában való elsajátításának szervezete – a gyér népesség és az alacsony munkatermelékenység körülményeinek felelt meg a feudalizmus korai századaiban, s egybeötvözte a gazdasági kizsákmányolást és a gazdaságon kívüli (politikai-jogi) kényszert a falu, az uradalom „molekuláris” szintjén, részállami keretei között.

A népesség számának növekedése és anyagi termelőerőinek fejlődése a falu és város közötti társadalmi munkamegosztás megindulásához, az árutermelés kibontakozásához, a természetes jobbágyszolgáltatások pénzjáradékra való átváltásához, „kommutálásához” vezetett a feudalizmus virágkorában; így gazdaságilag meghaladtá tette a *servage* rendszerét. Ennek fellazulása, a feudális függés viszonylag enyhébb alakjainak (censitaire, copyholder, Erbzinleute) megjelenése és terjedése a 14–15. században – amikor a demográfiai növekedés ugyan megtorpant, de a városi-polgári fejlődés előrehaladt Nyugat-Európában – a parasztság gazdasági kizsákmányolásának és politikai-jogi elnyomásának eddigi „mikroszinten” megvalósult egységét egyre jobban aláásta-bomlasztotta. A servage felbomlásával a földesurak feudális osztályuralma eddigi formájában tarthatatlanná vált.

A jobbágyi alávetettség különösen nyomasztó személyi kötelmeinek oldódásamegszűnése, a más földesúrhoz vagy éppen városba való költözés szabadsága-lehetősége, helyi kereteken túllépő, nagy kiterjedésű parasztfelkelések sorozatos kitörései (nemegyszer a városi szegénység megmozdulásaihoz kapcsolódóan) – Franciaországban (1358), Angliában (1381, 1450), Kasztíliaiban (1437), az aragóniai királyságban (1462, 1484), Bretagne-ban (1489) és másutt – hovatovább elégtelenné tették azt az uralmi mechanizmust, amelyben a földesurak magánhatalmi apparátusukkal, falvanként-uradalmanként szétparcellázva gyakorolták az állam elnyomó funkcióját. A megváltozott feltételek az erőszakszervezet egyesítését, összevonását, központosítását követelték meg, a feudális osztályrend védelmében, és más, külső feudális hatalmakkal szemben. A nemesi osztályuralom új formájára, átrendeződésére, újjászervezésére volt tehát szükség, a gazdasági-társadalmi fejlődés objektív kívánalmaként.

S ez az objektív szükséglet előbb-utóbb kielégítést is nyert. Amikor a gazdaságon kívüli kényszer, a politikai-jogi hatalom meggyengült-fellazult a falu, az uradalom mikroszintjén, koncentráldott országos, „nemzeti” szinten, – áthelyeződött fölfelé: egy centralizált-militarizált csúcs, az abszolút állam felé. A központosított monarchia kifejlődése, az abszolutizmus kiépítése – lényegében és elsődlegesen – éppen ezt jelentette: a feudális uralom újjáalakított, átcsoportosított, új formában bevetett szervezetét azzal az alapvető funkcióval, hogy a paraszti tömegeket visszazorítsa hagyományos társadalmi helyzetükbe – mindazon előrehaladás ellenére, amelyet az árugazdaság fejlődésével, a járadékok kommutációjával, a servage nyűgöző kötelekeiből való kibontakozással értek. A királyi hatalom megerősített apparátusának az volt az állandó rendeltetése, hogy az immár nagyrészt nem-serf parasztságot az osztályrend korlátai között, a társadalmi hierarchia mélyén tartsa: a politikai alávetés mechanizmusát a többletmunka kisajátításának és a közvetlen termelők szociális-jogi helyzetének új formáihoz igazítsa.

A kiépülő új államgépezetnek ugyanakkor olyan hatalmi eszközökkel kellett rendelkeznie, amelyek képessé tették arra, hogy megtörjön és megfegyveljezen egyéneket és csoportokat magán az uralkodóosztályon belül is.

Mert a nagy, lassú, mélyben ható strukturális átalakulás, amely kiváltotta a feudális osztályuralom teljes újjászervezésének szükségletét, persze rejtve maradt a nemesi kortársak előtt. Az a történeti kauzalitás, amely – a servage felbomlásával – megbontotta a gazdasági kizsákmányolás és a gazdaságon kívüli kényszer, politikai hatalom eredeti egységét, és az utóbbit a csúcson recentralizálta, természetesen nem tudatosult közvetlenül a feudális nemesség eszmerendszerében. Annál közvetlenebbül vált viszont érzékelhetővé számára, hogy a királyi hatalom – a központi erőszakszervezet és hivatali-igazgatási apparátus létesítéséhez szükséges – állami adórendszer bevezetésével és kiterjesztésével jelentős és növekvő részt sajátít el, illetve kíván elsajátítani parasztjainak többletmunkájából, – tehát csorbítja *közvetlen* egyéni érdekeit, csökkenti saját kizsákmányolási lehetőségét.

Az abszolutizmus kialakulása így egyáltalán nem volt sima, harmonikus fejlődési folyamat az uralkodóosztály számára: éles törések és konfliktusok kísérték, gyakran heves ellenállás a rendiség erői: ama feudális nemesség egyedei és csoportjai részéről, amelynek a kollektív érdekeit a politikai hatalom újjárendeződött formája *végső soron* védelmezte és szolgálta. Egyeseknek közülük ez a folyamat új alkalmat kínált vagyonszerzésre és hírnévre, – lehetőséget, amelyet mohón megragadtak. Másokra lealáztatást és anyagi romlást hozott, ami ellen lázongtak. Legtöbbjük számára pedig a háborgás és ellenállás, majd az alkalmazkodás és átadomulás nehéz és elhúzódó processzusát jelentette, egymást követő nemzedékeken át, amíg a harmónia osztály és állama között végül helyreállott. A 16–17. század politikai története jórészt éppen annak a fejlődésnek a története, amelynek során a földtulajdonos osztály lassanként áttért saját uralma fenntartásának szükséges új formáira – korábbi szokásainak, élményeinek, ösztöneinek és magatartásnormáinak ellenére.

S a másik oldalról tekintve: a királyi hatalom nem egyenesvonalúan előrehaladó, hanem megrázkódtatásoktól, visszaesésektől meg-megszakított úton jutott el az abszolút monarchiához. A tartományi széthúzásba és oligarchikus-rendi beharcokba való visszasüllyedés ismétlődő közjátékait a központosítás és egységesítés újabb és erőteljesebb felvonásai követték, hogy végül is elvezessenek a kifejelethez: létrehozzák – ahol létrehozták – az abszolutizmus szilárd és merev struktúráit.

Az abszolutizmus „mintaországában”: Franciaországban ez a végkifejlet három súlyos válságzakazon át tört utat magának: a százéves háborún a 15. században, a vallásháborúkon a 16. században, a Fronde-okon a 17. században. Ezek a válságok a centralizációt minden alkalommal előbb feltartóztatták-visszavetették, azután meggyorsították-előrelendítették: először – mint utaltunk rá – XI. Lajos és VIII. Károly alatt; majd a vallásháborúból győztesként kiemelkedő IV. Henrik (1589–1610), a Bourbon-dinasztia megalapítója idején és utódjának, XIII. Lajosnak teljhatalmú minisztere, Richelieu kormányzata alatt (1624–1642); hogy végül is, a Fronde-ok leverését követő fejlemények az abszolutisztikus királyi hatalom olyan szervezettségét és kultuszát érleljék be XIV. Lajos (1661–1715) csaknem húszmillió országában, amellyel nem vetekedhetett egyetlen más nyugat-európai monarchia sem.

Az abszolutizmus keletkezéstörténetének egymást követő fázisait a rendi képviselői intézmények szerepe és sorsa is érzékelteti. A (háromkúriás vagy kétkamarás) rendi

gyűlések – amelyek összehívására Franciaországban és másutt is eredetileg éppen a dinasztíának volt szüksége, hogy adókat szavaztasson meg a rendekkel és támogatást szerezzen külpolitikájához – eleinte nem annyira korlátozták, mint inkább alátámasztották a királyi hatalmat. A rendi képviseleti szervezet tehát ellentmondásos módon, de mintegy előkészítette az állami központosítást, és a 16. században még kitartott vagy éppen virágzott a nyugat-európai országokban. A 17. századra azonban már egyértelműen akadályozójává vált az abszolutisztikus kormányzatnak, amely ezért háttérbe szorította, kiiktatta. Az utolsó *États Generaux*-t a nagy forradalomig Franciaországban 1614–1615-ben tartották, az utolsó *Cortés*-t Napóleonig Kasztíliaiban 1669-ben hívták össze (de már az 1520–21. évi *comunero*-felkelés leverése óta jelentéktelen szerepre korlátozták). A *Parliament* leghosszabb szüneteltetésére Angliában 1629-től a forradalom kezdetéig került sor.

Az állami központosítás, a kialakuló abszolút monarchia tehát – elsősorban és alapvetően – korszerűsített politikai formája, mechanizmusa volt a nemesi osztályuralom fenntartásának az immár zömükben nem-serf paraszti tömegek felett.

Egyidejűleg azonban a feudális nemesség egy másik ellenféllel is szembetalálta magát: a megerősödő városi polgársággal, az induló pályáivú kereskedő-, majd manufaktúra-burzoáziával. Hiszen ugyanaz a folyamat, amely a servage fellazulásához, megszűnéséhez vezetett, s ezáltal a feudális osztályerők politikai átrendeződését követelte meg – a népesség számának növekedése, a munka termelékenységének emelkedése, az áru- pénzviszonyok kiterjedése –, egyben a társadalmi munkamegosztás előrehaladását jelentette: a városi polgárság s a városon kívüli kereskedő és iparos elemek gyarapodását.

Az árutermelés fejlődése, a piaci kapcsolatok bővülése fokozódóan érdekeltté tette az e kapcsolatokat hordozó társadalmi rétegeket a feudális anarchia korlátozásában, a kereskedelmet bizonytalanságban tartó nagyurak hatalmaskodásainak a leküzdésében, a központi hatalom erősítésében. Az országos belső piac elemeinek keletkezése, a majdani gazdasági egységesülés tendenciájának megjelenése kedvezett a politikai egységesülésnek a feudális széttagoltsággal szemben, a királyi hatalom kiterjesztésének az országterület egészére.

A kereskedő burzoázia a tőkefelhalmozás 16. századi új lehetőségeinek megnyíltával jelentékenyen megizmosodott, és sok helyütt vonta már függésbe, termékeik felvásárlása révén, a kisárutermelőket. Ugyanakkor az árutermelés fejlődése városban és falun – a kisárutermelők differenciálódása révén – belsőleg, önmagában is tőkés viszonyok megjelenéséhez vezetett. „Kétségtelen, hogy némely kis céhmester és még több önálló kiskézműves . . . a bérmunka fokozatosan nagyobb kizsákmányolásával, valamint az ennek megfelelő felhalmozással tőkésé . . . lett.” Aminthogy a jobbágyi szolgáltatások pénzjáradékra való kommutálásával „magában a faluban, a föld régi, saját munkájukból élő birtokosai között is tőkés bérlők melegágya keletkezett” (Marx). A tőkés termelési viszonyok bontakozásának ezt a szerves, ám „csigalassúságú” módszerét azután a kereskedő- (általában a pénz-) tőkének a termelésbe való behatolása gyorsította meg, – az iparban a városi kézművesség és főként a vidéki paraszti háziipar alávetése útján, a kihelyezési rendszer (Verlagssystem) alkalmazásával, a mezőgazdaságban a tőkés bérelti rendszer kiterjesztésével. Így, amikor az állami centralizáció folyamata előrehaladt, a felfejlődő kereskedő, majd manufaktúra-burzoázia Nyugat-Európában már elég erős volt ahhoz, hogy maga is rányomja bélyegét a nemesi osztályhatalom kora-újkori alakjának kifformálására.

Mindez azt jelenti, hogy a nyugat-európai abszolút államok szerkezetét alapvetően a régi dolgozó osztály új helyzete: a servage-ból kiemelkedett parasztság fenyegetése, másodlagosan pedig az újonnan felemelkedő osztály: a burzsoázia nyomása határozta meg. A nyugat-európai abszolútizmus sajátos ellentmondásossága abban állott, hogy amikor a feudális osztályuralom védelmét és fenntartását szolgálta a megváltozott viszonyok között, ugyanakkor azok az eszközök, amelyeket ennek érdekében felhasznált, egyideig megfeleltek és kedveztek a felnyomuló kereskedő- és manufaktúra-burzsoázia érdekeinek is. Partikularizmust leküzdő centralizáció, merkantilista gazdaságpolitika, tengerentúli terjeszkedés növelte a feudális állam erejét és hatalmát – miközben hasznára vált a korai burzsoáziának. Gyarapította az állam jövedelemforrásait – miközben üzleti lehetőségeket nyújtott a tőkéseknek.

Hogy az abszolútizmus ezt a sajátos „kettős” szerepét elég hosszú ideig betölthette, annak oka nem az adott államforma valaminő „átmeneti” jellegében, hanem az adott tőkeforma természetében rejlik. Minthogy sem a kereskedő- (általában a pénz-) tőke, sem a tőkés manufaktúra nem igényelt gyökeres szakítást a – népesség nagy tömegét még magába záró – feudális agrárszerkezettel, s nem kívánta meg a belső piac fejlődésének új minőségét – amely majd az ipari kapitalizmus tömegtermelésének lesz közege és létfeltétele –, a kereskedő- és manufaktúra-burzsoázia gyarapodni, terjeszkedni tudott azokon a kereteken belül is, amelyeket a feudális állam újjászervezett formája szabott elébe. Ellentmondásaik dacára „összefért” vele; bizonyos határig védelmet és mozgásteret nyújtott a tőke gazdasági műveletei számára a feudális abszolútizmus állampolitikája.

Reneszánsz és reformáció

Míg Angliában, Franciaországban és az Ibér-félszigeten a feudális gazdaság és társadalom 14–15. századi változásai – a servage fellazulása, az árutermelés és társadalmi munkamegosztás kiterjedése – a rendi monarchiák központosítását, az abszolútizmus 16–17. századi kialakulását készítették elő, addig német és olasz földön ezek a folyamatok nem egységesülő állam, hanem önállósuló tartományok és városok keretei között játszódtak le, s a 16–17. századra még csak fokozták és hosszú időre konzerválták Németország és Itália politikai megosztottságát. Az atlanti parti országok fejlődésétől való eltérésük annál feltűnőbb, mivel a 15–16. századforduló Európájának gazdaságilag élénkítő körzetei – Németalföldön (Flandrián) kívül – éppen területükön feküdtek: a korai kapitalizmus észak- és közép-itáliai centruma, illetve a délnémet és rajnai városok, meg az északnémet Hanza-városok.

Ámde – s ebben lelhetjük fel eltérő fejlődésük egyik okát – területükre terjedtek ki a középkor *országok feletti* jellegű, univerzalisztikus igényű hatalmasságai is: a német-római császárság és a pápaság, amelyek gátolták a politikai centralizációt *országos* szinten mind Itáliában, mind Németországban. A pápaság – az egyházi állam önállóságának biztosítása érdekében – szembeszegült minden olyan törekvéssel, amely az Appennin-félsziget politikai egyesítésére irányult; a császárság és pápaság százados küzdelmeit is kihasználva pedig éppen a német és olasz tartományuraknak és városoknak sikerült – tényleg és jogilag (1356. évi Aranybulla) – a legteljesebben megvalósítani a központi uralkodói hatalomtól való függetlenségüket. A császári rang voltaképpen pusztá címmé

vált viselőjének családi tartományain túl; a császárválasztás joga a német-római birodalom legnagyobb egyházi és világi feudálisait: a hét „választófejedelmet” (a kölni, mainzi és trieri érseket, a rajnai palotagrófot, a szász herceget, a brandenburgi örgrófot és a cseh királyt) illetve V. Károly elődjének, a habsburgi I. Miksa császárnak (1493–1519) – a francia, angol és spanyol centralizáció első szakaszával időben egybeeső – kísérletei a császári hatalom megerősítésére: meghiúsultak a (birodalmi reformot a maguk módján értelmező) tartományfejedelmek és a városok ellenállásán.

S itt jutunk el a másik okhoz, amely a széttagoltság fenntartásának irányában hatott német és olasz földön. Itt nemcsak a feudális oligarchák álltak szemben a területi egyesítéssel és állami centralizációval, hanem a városok, a városi polgárság, a burzsoázia is – amely az atlanti országokban, mint láttuk, bizonyos mértékig támaszul szolgált a központosító politikának (még ha az a *nemesi* osztályhatalom újjászervezését jelentette is), mert megérlelődésének bizonyos fokáig szüksége volt annak védelmére és hasznot húzott gazdaságpolitikájából. Ha Franciaországban és Angliában a felfejlődő kereskedő-, majd manufaktúra-burzsoázia már elég erős volt ahhoz, hogy maga is rányomja bélyegét a feudális osztályuralom *centralizált* formájának kialakulására, akkor viszont a gazdaságilag legfejlettebb németországi és főként itáliai körzetekben a városok, kivált a kereskedő burzsoázia a 14–15. századra annyira megerősödött, hogy már nem volt érdekelt a *feudális* állam centralizációjában. A lombard és toszkán városi kommunák – amelyeknek gazdagságán és életerején tört meg már a 13. században II. Frigyes nagy kísérlete, hogy kiterjessze monarchikus uralmát Szicília felől az egész félszigetre – a 14–15. században önálló városállamokká fejlődtek, amelyek a környező falvakat (*contado*) is fennhatóságuk alá vonták, s a földesúr–jobbágy viszonyokat felbomlasztották. A kereskedelmi tőke korai felhalmozása és virágzása az észak-itáliai városokban (mint Velencében), a tőkés posztómanufaktúra és banküzlet előretörése, a kapitalista termelési viszonyok korai megjelenése (mint a Mediciek Firenzéjében) olyan erőként hatott, amely útját állta a *nemesi* osztályuralom újjászervezésének országos szinten.

Ám ha az olasz városok korai kapitalista fejlettségükkel megakadályozták Itáliának feudális-abszolút monarchia keretében történő nemzeti egyesítését, akkor ugyanezen gazdasági alapból sarjadóan, a 14. század közepétől a 16. század közepéig tartó fénykorukban, igézetes kulturális-művészeti fejlődés színterévé, az újkort előkészítő szellemi-világnézeti átalakulás egyik hatalmas áramlata: a reneszánsz és humanizmus szülőhazájává váltak.

Az a tény viszont, hogy az itáliai korakapitalizmus nem volt képes áttörni, ledönteni a városállami lét kereteit, hanem annak határain belül maradt, gátat vetett a tőkés termelési mód kibontakozásának, továbbfejlődésének; ennek csakis a városállamiság meghaladása, az egységes Itália megteremtése nyithatott volna szabad teret, – ahogy ezt olyan gondolkodók, mint Machiavelli vagy Michelangelo lényegében már a 16. század elején felismerték. Ennek híján a kapitalista fejlődés itáliai útja befulladt, elvetéledött; sorsát azután hosszú időre megpecsételte a félsziget spanyol uralom alá hajtása – a *sacco di Roma* (1527) fordulatot jelentett az itáliai reneszánsz történetében – és az új, atlanti világpiac kialakulása, a Mediterráneum lehanyatlása. A polgári termelési mód éppen azokban az atlanti parti országokban fejlődött tovább és bontakozott ki, amelyek az új világpiac uraivá váltak, illetve ahol országos szinten létrejött az abszolút monarchia, és – feudális alapjellege ellenére is – segített ledönteni a tőkés termelés partikuláris korlátait.

A németországi városok súlya nem volt ugyan elegendő ahhoz, hogy itáliai típusú városállamokat hozzanak létre, kiterjedt mezőgazdasági területekkel a birtokukban s a földesúr–jobbágy viszonyokat bomlasztó hatással, de ahhoz igen, hogy a szabad birodalmi város státuszát szerezzék meg maguknak, a császártól való csupán névleges függőségben, és regionális méretekben olyan akcióképességről tegyenek tanúságot (városszövetségek), amely riadalomba ejtette a tartományfejedelmeket. Országos szinten viszont nyoma sem volt már ilyen kapcsolatnak; az egyes város csoportok (délnémet, rajnai és Hanza-városok) gazdasági érdekei és piaci orientációi élesen különváltak. A 15–16. század fordulóján a délnémet városok prosperitása volt a legfrissebb és legvirágzóbb valamennyi között. A transzalpin kereskedelemről húztak hasznot, s mögöttes területeik kivételesen gazdag bányakincseiből (ezüst, réz, ón, cink, vas). Bányászat, fémfeldolgozás, textilipar viszonylag fejlett – ipari fejlettség dolgában az olasz városok többségét felülmúló – kora kapitalista-manufaktúris jellegű termelőbázist biztosított számukra, amelyet a Fuggerek és Welserek hatalmas – kereskedelemről és hitelügyletekből, bányavállalkozásokból származó – pénzvagyona tetézett. Így abban a korszakban, amikor az itáliai városok a reneszánsz csodás műalkotásaiban pompáztak, a németek a technikai találmányok egész sorát (könyvnyomtatás, ércfinomítás, olvasztás stb.) vezették be vagy fejlesztették tovább. S egyes közép- és délnyugat-német városok és bányavidékek váltak tűzfészkévé – jelentős plebejus és bányász lakosságukkal – az újkort előkészítő szellemi átalakulás másik nagy áramlata: a reformáció népi irányzatának.

A reneszánsz és humanizmus, Itáliából kiindulva, a 15. századtól kezdve Európa számos országára hatást gyakorolt, s az egyetemes kultúra- és eszmetörténeti fejlődés egész további menetére rányomta bélyegét – hiszen a középkori egyházi világgéppel szemben először mutatta fel az ember hivatását nem a túlvilági üdvösség, hanem a földi boldogság keresésében, amit a természet megismerése és hasznosítása, a szabad tudományos kutatás útján lehet elérnie. Mégsem válhatott a társadalom széles rétegeit magával ragadó antifeudális mozgalom ideológiájává, mert művészeti-irodalmi-tudományos irányultsága folytán csak szűk rétegek számára volt hozzáférhető, és „evilágiságának” kibontakozása, ha nem is vallástalansággal, de az egyház iránt közömbös vagy megvető viszonyulással, a vallásnak pedig konvencionálizmussá alakításával vagy „észvallásként” való deista-toleráns felfogásával, racionalizálásával járt együtt – mint például az európai hírű humanista, Rotterdami Erasmus gondolatrendszerében. Márpedig ekkoriban és még hosszú ideig „a tömegeknek, amelyeknek lelkét kizárólag vallással táplálták, saját érdekeit vallásos öltözetben kellett bemutatni, ha nagy vihart akartak előidézni” (Engels). Éppen ebben rejlett a német földről szárnyra kelt reformáció hatalmas mozgósító ereje, társadalmi-politikai jelentősége. A reformációé, amely továbbra is a túlvilági üdvösséget, az eredendő bűntől való megigazolást jelölte meg az élet céljaként – azzal azonban, hogy az ember „egyedül hite által” üdvözülhet, papi közvetítés nélkül nyerhet Istenétől bűnbocsánatot; tehát a vallás tudatformáján *belül* maradva, saját ideológiai terepén vont a kétségbe „a római katolikus egyház, vagyis a feudális rendszer nagy nemzetközi központja” lelkek feletti uralmát és ezzel megindokolt anyagi hatalmát.

A servage-ből, Leibeigenschaftból való kibontakozást kísérő és előrevívó paraszti osztályharcok és városi plebejus-mozgalmak már a 14–15. században is vallási reformációs törekvésekkel fonódtak össze, amelyek akkor Wyclif és Husz tevékenységében érték el csúcspontjukat. Egyházi reform programját fogalmazták meg, s ezzel – akarva-akaratlan

– a társadalmi viszonyok megváltoztatására irányuló antifeudális mozgalmakat ösztönöztek, amelyek a népi eretnesség ideológiai köntőseben léptek színre. Mindezekhez az előzményekhez – valamint a Délnyugat-Németországban az 1470-es évek óta fel-felújuló paraszti szervezkedésekhez-mozgalmakhoz, amelyeknek a Leibeigenschaft visszaállítására irányuló földesúri törekvések is tápot adtak – szorosan kapcsolódott a németországi reformáció: Luther Márton fellépése (1517), majd a birodalmi nemességnek (lovagságnak) a humanista Hutten Ulrik által inspirált felkelése (1523), illetve a reformációnak – elsősorban Münzer Tamás nevéhez fűződő – népi irányzata és a – sváb-frank, thüringiai-szász és osztrák tartományokra kiterjedő – nagy parasztháború (1524–25). Szorosan kapcsolódott ezekhez az előzményekhez, de túlmént, túlmutatott rajtuk. Olyan fejlettebb gazdasági talajról és szociális struktúrából sarjadt ugyanis, amelyet nemcsak a feudális társadalom alapvető osztályai közötti ellentétek kieleződése, hanem a különböző polgári erők és feudális osztályok közti bonyolult ellentmondások, sőt a tőkés kizsákmányolásból eredő osztályharc első kitörései is jellemeztek. S mindezek a társadalmi feszültségek a radikális egyházi reform követelésében, a római egyházzal való szakításban csomósodtak össze. Így vált a reformáció és parasztháború nemcsak a középkori osztályharcok és eretnekmozgalmak utódjává és folytatójává, hanem a polgárság feudalizmus-ellenes „hadműveleteinek” nyitányává, „az első számú polgári forradalomná” (Engels).

A németországi reformáció mint korai polgári forradalom vereséget szenvedett. Luther elhatárolódása a lovagok felkelésétől – akik az egyházi reformmal együtt birodalmi reformért: a lovagi rendre támaszkodó császári hatalom helyreállításáért, az államegység megvalósításáért szálltak síkra – és éles szembefordulása a népi irányzattal – amely már nemcsak a feudális osztályrendet, hanem az osztályrendet általában fenyegette – lehetővé tette, hogy a fejedelmek leverjék a lovagi felkelést, majd vérbe fojtsák a parasztháborút, s többen közülük a lutheri („ágostai”) hitvallást a maguk céljaira sajátítják ki: az egyházi birtokok szekularizálására, tartományi hatalmuk megerősítésére. Így – míg a parasztháború, bukásában is eredményeként, elhárította a Leibeigenschaft visszaállításának veszélyét Délnyugat-Németországban (a „második jobbágyság”, mint erre még visszatérünk, a parasztháborútól érintetlen keletnémet fejedelemségekben fejlődött ki) – a lutheri reformáció felülkerekedése nem hozott eredményt az ország politikai egyesítése dolgában, nem vitte előre a centralizációt nemzeti szinten, hanem éppen elmélyítette a politikai megosztottságot. Ez egyben azt jelentette, hogy a tőkés kibontakozás útja német földön is eltorlaszolódott: a korai kapitalizmus körzetei itt sem bizonyultak hosszú távon életképeseknek, s a 17. századra – talán az egyetlen egykori Hanza-város, az atlanti világpiacra átváltó Hamburg kivételével – ugyancsak lehanyaglottak.

Am a reformáció mint ideológia tovább folytatta hódító útját. Polgári-antifeudális jellegét, a feltörekvő burzsoázia gazdasági és politikai érdekeit a lutheri tanoknál jóval következetesebben fejezte ki Zwingli Ulrik, majd főképp Kálvin János hitújítása Svájcban, az 1530–50-es években: a helvét hitvallás, amely „a korabeli polgárok legmerészebbjére volt szabva” (Engels). Az eleve elrendelés tana, amely szerint Isten már a teremtés előtt elhatározta, hogy kit üdvözít, a vállalkozói sikert az isteni kiválasztottság jeleként tette értelmezhetővé, s ezzel a kapitalista fejlődéshez legjobban illeszkedő vallási formát prezentálta. Így hamarosan teret nyert a 16. század leglendületesebben tőkésedő országaiban: Németalföldön és Angliában.

Amint a lutheri reformáció terjedése Németországban, úgy a kálvini hitújítás térnyerése Németalföldön egyaránt a Habsburg-ház politikai hatalmát is csorbította-ingatta. Amikor tehát a 16. század derekán a pápaság, a római egyház ellentámadásba lendült mindenféle reformátori „eretnkséggel” s egyben bármifajta egyéni-tudományos vallásértelmezéssel szemben – a humanista szellemű Sadoletto-féle szárnyat saját kebelén belül leküzdve, erőskezű, az inkvizícióra támaszkodó jezsuita vezetés alatt (Loyola Ignác rendalapítása: 1540) –, a tridenti zsinattal (1545–1563) meginduló katolikus ellenreformáció a Habsburg-dinasztiában találta meg legfőbb politikai szövetségését. Ettől kezdve mind a spanyol, mind az osztrák Habsburgok – a Habsburg-dinasztia V. Károly császár lemondása (1556) után két ágra szakadt – centralizációs tevékenységének, abszolutizmusának sorsa szorosan összekapcsolódott az ellenreformációéval.

Ami viszont a reformációt, a protestantizmust illeti, ennek a politikai színkálán való elhelyezkedése jóval változatosabb volt. A kálvini reformáció Hollandiában és (mint puritanizmus) Angliában az első győztes polgári forradalmak ideológiájává vált; Franciaországban (hugenotta nemesség) és Közép-Kelet-Európa országaiban főként az abszolutisztikus törekvésekkel szembeszegülő rendi ellenállás használta eszmei fegyverét. A lutheri reformáció Németországban a politikai szétdaraboltság, a tartományúri szeparatizmus fenntartását – legfeljebb fejedelmi mikro-abszolutizmusok létrejöttét –, Dániában és Svédországban viszont a nemzeti abszolutizmus felemelkedését segítette elő. Az anglikán vallás Tudor-kori formájában az angol abszolút monarchia, későbbi kálvinizált változatával az 1688–89. évi osztálykompromisszum: az alkotmányos monarchia követelményeihez igazodott. A politikai hatalomhoz való viszonyának ezt a sokféleségét egyrészt a reformáció polgári irányzatainak a feudalizmussal való megalkuvása, másrészt az abszolutizmusnak fentebb vázolt „kettős” szerepe tette lehetővé.

Háborúk és forradalmak

A nyugat-európai abszolutizmusok kettős meghatározottságát – amelyek közül az első volt az alapvető – kitapinthatjuk egész struktúrájukban, azokban az intézményi újításokban, amelyekben az államhatalom központosítása testet öltött: a hadseregben, a hivatalnokszervezetben, az adórendszerben, a gazdaságpolitikában és a diplomáciában.

A centralizált monarchia vezette be és intézményesítette – az erőszakszervezet központosításának döntő lépéseként – az állandó hadsereget, amely a 16. század második és a 17. század első felének „hadászati forradalmával” – a holland Orániai Móric, a svéd Gusztáv Adolf, az osztrák–cseh Wallenstein voltak ennek vezéregyéniségei – ütőképességében és méreteiben rendkívül megnövekedett. II. Fülöp spanyol király hadserege mintegy 60 ezer főre rúgott, egy évszázaddal később XIV. Lajosé már a 300 ezret is elérte.

Ám az abszolút államok hadseregei – eltérően a későbbi burzsoá államokéitól – rendszerint nem hazai sorozott erőkből, hanem olyan vegyes összetételű alakulatokból álltak, amelyek között külföldi zsoldosok játszották a főszerepet. Ez a tény az állam alapvető feudális osztályfunkciójából következett: a nemesség természetesen visszariadt attól, hogy fegyverben tartsa saját paraszttömegeit. A francia Jean Bodin, aki 1576-ban először fejtette ki rendszeresen az abszolút monarchia elméletét – felállítva a tételt,

amely szerint: „A szuverén felség és az abszolút hatalom fő jegye abban áll . . . , hogy törvényeket szüntet meg, vagy rendel el saját akaratából, alattvalói beleegyezése nélkül” –, maga is többször hangsúlyozta: „Ha a nép fel lenne fegyverezve, aligha tűrné el a nemesek uralmát s a tisztségekből és javadalmakból való kirekesztettségét . . . Gondosan ügyelni kell tehát arra, hogy ne foghasson fegyvert, és ne gyakorolhassa a hadi mesterséget.” Idegenekből fogadott zsoldosokra vizont, akik még a honi lakosság nyelvét sem ismerték, bizton lehetett számítani abban, hogy letapoassák a belső társadalmi forrongásokat – mint ahogy a 16. század közepén a kelet- és délnyugat-angliai parasztfelkelésekkel is történt.

De a korábban ismeretlen méretűre duzzadó hadseregek amúgy sem maradtak tétlenül: a nemzetközi fegyveres konfliktusok szinte folytonos sorozata egyike a kor fő jellemzőinek. A béke úgyszólván meteorológiai kivétel számba ment az abszolutizmus korszakának nemzetközi klímájában. Az abszolút állam gépezetét jórészt a csatater számára alkották.

Az abszolutizmus korszakának háborúi – kivált annak első fázisában – alapvetően dinasztikus-területszerző jellegűek voltak. A feudális társadalmi-gazdasági formáció egész fennállása alatt ugyanis a területi hódítás volt és maradt a többletmunka-elsajátítás megnövelésének leggyorsabb és legdúsabb „hozammal” kecsegtető módja. A háború sikere a gazdagság sokkal nagyobb gyarodását ígerte a feudális uralkodóosztály számára, mint a hazai termelés és forgalom bármilyen eszközzel való lefölözése. A háborús területszerzés nem kedvtelése vagy külső járuléka volt a nagyfeudális életformának, hanem belső szükséglete és funkciója. Ezt a tényt Machiavelli – amikor végigtekintett a 16. század eleji Európán – mintegy evidenciának tekintette, és belőle vezette le a *principe* létének legfőbb törvényét: „A hódítás vágya nagyon természetes és megszokott tulajdonság, és ha az emberek ettől a vágytól indítatva mindent elkövetnek, ami csak tőlük telik, az nem hibáztatható, sőt dicséretet érdemel . . . A fejedelemnek nem szabad másra gondolnia, másra törekednie, mást fontosabbnak tartania, mint a háborúra való felkészülést.”

A hadviselés feudális-területszerző indítéka tisztán és pőrén mutatkozott meg abban a nagy összecsapásban, amely a 16. század első felében zajlott a Habsburg- és a Valois-dinasztia között. Az Itália birtokáért vívott küzdelem, amelyet még a francia VIII. Károly kezdett a 15. század végén (1494), beletorkollott V. Károly császár és I. Ferenc francia király (1515–1547) háborúinak ama végzetes sorozatába, amely Spanyolország főhatalommá válásának ára lett vagy egy évszázadra; egyúttal még hosszabb időre, századokra szólóan létrehozta Franciaország szövetkezését a török birodalommal a Habsburg-hatalom ellen. A déli hadszíntéren a császár sikereket aratott: Itáliát spanyol befolyás alá hajtotta, a franciát kiszorította, a törököt távortartotta a félszigettől – a Porta tengeri terjeszkedését a Mediterráneumban majd utóda a spanyol trónon, II. Fülöp (1556–1598) állította meg véglegesen, lepantói győzelmével (1571). Északon viszont V. Károly nem tudott átütő eredményt elérni: I. Ferencsel folytatott hadakozása lehetővé tette a töröknek Magyarország egész középső részének elfoglalását; a fejedelmi szeparatizmus érdekeihez igazodó reformáció, minden erőfeszítése ellenére, veretlen maradt Németországban (augburgi vallásbéke: 1555), állandó potenciális szövetségeseiként a francia–török koalíciónak; az örökletes Valois-ellenség minden vereséget túlélte a Habsburg-bekerítés ellen küzdő Franciaországban; a folytonos háborúskodás terhei súlyosan próbára tették Németalföld

lojalitását, mintegy előkészítve azokat a csapásokat, amelyek majd II. Fülöpre, az ellen-reformáció fő zászlóvivőjére zúdultak itt 1566-tól kezdve és végül Észak-Németalföld elszakadásához vezettek.

Pedig a németalföldi szabadságharc első két évtizedében – kivéve az 1572–76. éveket, amikor a felkelés súlypontja északra helyeződött át („tengeri koldusok”) – túlnyomóan a déli tartományok, főképpen a kálvinizmust legkorábban befogadó Flandria és Brabant álltak a spanyolellenes küzdelem élvonalában. E tartományok ugyanis, mint utaltunk rá, a középkori Európa legnépesebb, legiparosodottabb s a nemzetközi kereskedelemben is fontos szerepet játszó körzetét alkották, a korai kapitalizmusnak Velencéhez és Firenzéhez fogható kezdeményeivel. Hogy Flandria „jó városai”: Brügge, Gent és Ypern nem váltak itáliai típusú városállamokká, környező agrárövezettel a birtokukban, részben éppen annak tulajdonítható, hogy mögöttes területeik maguk is hamarosan megindultak az iparosodás útján. A flamand nagyvárosok finom luxuskelméket gyártó „régí posztóiparának” már a 14. század közepétől kezdve egyre érzékenyebb versenyt támasztott a vidéki falvaknak, kisvárosoknak a közfogyasztás irányában fejlődő „új posztóipara”, amely nem volt a nagyvárosihoz hasonló merev céhszabályoktól kötve, és bizonyos lehetőséget nyújtott a kereskedelmi tőkének a termelésbe való behatolására (Armentières, Hondschoote). Antwerpen többek közt annak is köszönhette felvirágzását, a 15. század végétől kezdve Brügge fölé kerekedését, hogy a megerősödő brabanti és flandriai „vidéki ipar” termékeinek felvásárlója és közvetítője lett.

Jelentős részben e déli nagyvárosok és iparvidékek kálvinista radikálisainak – a „szárazföldi koldusoknak” – forradalmi küzdelme tette lehetővé a spanyol abszolutizmussal szembe forduló protestáns rendi ellenzék vezérégyéniségének, Orániai Vilmos hercegnek, hogy az északi kereskedő burzsoáziával szövetségre lépve, a szabadságharc gyümölcseit az északi tartományokban takarítsa be. Míg délen (Belgium) 1584–85-re II. Fülöp hadai megadásra kényszerítették a „koldus”-uralom utolsó erődjét is, és visszaállították a Habsburgok és a katolikus egyház hatalmát, addig északon a szabadságharc Orániai Vilmos meggyilkolása (1584) után, fia (a kiváló stratégaként már említett) Orániai Móric vezetésével sikeresen folyt tovább, és a polgári forradalom: Európa első győztes polgári forradalma funkcióját töltötte be. Az északi Egyesült Tartományok (Hollandia) függetlenségének elismerése spanyol részről az 1609. évi fegyverszünetben, egyúttal nyitánya volt a tengerentúli gyarmatok spanyol–portugál monopóliuma megtörésének is.

A portugálok és spanyolok látványos hegemoniája a világtengereken ugyanis gazdaságilag nem volt eléggé megalapozott. Az európai áruforgalom fő ütőerévé vált atlanti partmenti kereskedelemben alárendelt szerepet játszottak akkor, amikor a transz-atlanti, illetve indiai-óceáni kereskedelemben vezető szerepet vittek. A hollandok viszont a 16. század végéig – egyre inkább előretörve a Hanzával és Velencével szemben – éppen az atlanti partmenti kereskedelemben erősödtek-gyarapodtak, a Baltikumtól le Gibraltárig, sőt az 1590-es évektől a mediterrán hajózásban is, és közfogyasztási cikkek meg ipari nyersanyagok közvetítéséből halmozták fel tőkéiket. Csak erről és e mellett tértek át a világtengeri terjeszkedésre. A 16–17. század fordulóján nyomultak be a spanyol nyugat-indiai vizekre és a portugál–amerikai partokra – ami a spanyol gyarmatok és Sevilla közötti forgalom rohamos hanyatlásához vezetett – és hatoltak be az Indiai-óceánra (Holland Kelet-Indiai Társaság alapítása: 1602), hogy a portugálok fűszerkereskedelmét hamarosan megdöntsék, s kiépítve batáviai (a mai Dzsakarta) bázisukat, két-három

évtized alatt ellenőrzést szerezzenek Indonézia fő fűszertermő szigetei felett. Éppen a portugál–spanyol, illetve a holland tengeri terjeszkedés gazdasági alapozottságának különbsége magyarázza, hogy míg a keleti fűszerkereskedelemből származó busás hasznok s az amerikai „ezüst-flották” kincsei nem válhattak az Ibér-félsziget államai tőkés átalakulásának tényezőivé, hanem elfecsérlődtek, illetve különböző utakon kifolytak az országból (a spanyol hatalom 1581-től 1640-ig Portugáliára is kiterjedt), addig a feudális rend és az ellenreformációs Habsburg-abszolutizmus nyúgéből forradalmi úton kibontakozó kálvinista Hollandia „a 17. század tőkés mintanemzetévé” (Marx), Amszterdam pedig már a 16. század utolsó évtizedeitől fogva – a spanyol uralom alatt rekedt Antwerpen helyébe lépve – a nemzetközi kereskedelem központjává lett.

A hadakozás feudális-területszerző indítékával így fonódott össze a 16. század közepétől fogva mintegy száz esztendeig a vallásháború motívuma a reformáció és ellenreformáció hatalmi csoportjai között, ami kiélezte a területi-dinasztikus vetélkedést, és azt új ideológiai köntösbe öltöztette, a 17. század elejétől kezdve pedig „az európai nemzetek kereskedelmi háborúja, amelynek színhelye az egész földkerekség” (Marx). A harmincéves háború (1618–1648) volt a legnagyobb és az utolsó az ilyen összetett jellegű konfliktusok sorában. A cseh protestáns rendek Habsburg-ellenes felkeléséből és a Protestáns Unióba, illetve Katolikus Ligába tömörült német fejedelmek szembenállásából kinőtt s a balti-tengeri kereskedelmi hegemonia kérdését is érintő össz-európai konfrontáció bonyolult szövédékekének legfőbb vonása a nyugat-európai államok egész sorának: a protestáns Hollandiának, Dániának, Svédországnak, végül a katolikus Franciaországnak hadba szállása volt a spanyol és osztrák Habsburgok ellen. A háború kimenetele nemzetközi jelentőségű fordulatot hozott. A vesztfáliai béke (1648) – öt évvel a spanyolok felett Rocroinál aratott nevezetes francia győzelem után – a Bourbon-monarchia határait több helyütt kiterjesztette a Meuse-től a Rajnáig, fenntartotta és rögzítette a politikai széttagoltság állapotát a német birodalomban, és véget vetett annak a vagy százéves korszaknak, amelyben a habsburgi Spanyolország volt Európa vezető hatalma. A spanyol abszolutizmus kontinentális hegemoniáját – amelyet először a németalföldi forradalom ingatott meg a 16. század utolsó harmadában – végleg megtörte a fejlettebb francia abszolutizmus ereje a 17. század közepén, az első burzsoá állam, Hollandia segítségével, amelynek függetlenségét az 1648. évi békemű megerősítette.

Mindezekben az európai területi-dinasztikus és vallásháborúban Angliának még perifériális szerep jutott. Szigeti fekvése kivonta ama kényszer és indíttatás alól, amely a kontinentális monarchiakat állandó hadsereg fenntartására készítette; a spanyol vagy a francia államéval vetekedő expedíciós haderőnek a szárazföldre való átdobása pedig rendkívül költségessé, hovatovább megvalósíthatatlanná vált számára. A 16. század első felében VIII. Henrik háromszor is megpróbálkozott ugyan katonai beavatkozással a Habsburg–Valois viaskodásba, de óhatatlanul a szélén maradt a nagy európai konfliktusnak. Aminthogy a század második felében Erzsébet (1558–1603) centralizált kormányzatának fegyveres erejéből is legföljebb az elmaradott Írország meghódítására, de kontinentális expanzióra nem futotta. Utóbb pedig a Skóciát és Angliát személyi unióban egyesítő (1603) Stuart-abszolutizmus, nevezetesen I. Károly (1625–1649) kísérlete, hogy beavatkozzék a harmincéves háborúba, teljes kudarcot vallott.

Az angol állam katonai potenciálja mégis jelentős előrehaladást ért el ebben a korszakban, csakhogy egy másik irányban: a szárazföldi háborúskodásról és terjeszkedés-

ről a tengeri hadviselésre és tengerentúli hódításra való fokozatos átváltás irányában. Már az első Tudorok kormányzata elindította ezt a fejlődést, hogy azután 1588-ra Erzsébet olyan hatalmas hajóhad felett rendelkezzen, amely képes volt II. Fülöp győzhetetlennek hitt armadáját a tenger fenekére küldeni. S ha a tengeri győzelmet az európai szárazföldön, a hosszú spanyol háborúban nem is tudta kamatoztatni, hamarosan megteremtette az első gyümölcsseit a tengerentúlon. 1600-ban alakult meg az Angol Kelet-Indiai Társaság, amivel megkezdődött a briteknek Indiába való benyomulása, s a 17. század első évtizedeiben jelentek meg az első angol kolóniák Amerikában (Virginia, illetve Barbados és Guayana).

Anglia nemzetközi kereskedelmi felemelkedése sok hasonlóságot mutat Hollandiáéhoz. A 16. század számára is főleg a balti-atlanti-parti, majd a földközi-tengeri forgalomba való fokozódó bekapcsolódás időszaka volt (a Merchant Adventurers, Eastland Company, Levant Company és más kereskedőtársaságok révén), és csak a 17. század eleje hozta meg a világtengeri terjeszkedés kezdeteit. A szigetországban azonban a kereskedelmi tőkének a termelésbe való behatolása, a kapitalista termelési mód feltételeinek kialakulása radikálisabb és viharosabb formákat öltött, mint Németalföldön, mégpedig nemcsak városban, hanem falun is. A pénztöke-felhalmozás meggyorsulásával egyidejűleg ugyanis megindult és lökészerűen haladt előre az ún. eredeti akkumuláció alapfolyamata is: a falusi lakosságnak a földtől való megfosztása, „kisajátítása” (eltérően Németalföldtől, amely a nyugat-európai agrárfejlődés másik, franciaországi variánsához állt közelebb, a hagyományos földbirtoklási viszonyok felbomlásának lassúbb menetével, a feudális pénzjáradékot fizető *centsitaire* szabad paraszti parcellatulajdonossá válásának tendenciájával). A parasztság kisajátításának első hullámain pedig Angliában egy – mindinkább burzsoá jellegű – „új nemesség” indította el, hogy nagyüzemi keretek között termelhesen gyapjút a flandriai, majd a honi textilipar számára. A polgárosuló nemesek így szoros kapcsolatba kerültek a tulajdonképpeni burzsoáziával; a gyapjút jórészt posztókereskedőknek (*clothiers*) adták el, akik azt főként céhkötöttségektől mentes vidéki (falusi, mezővárosi) körzeteknek a földbirtoklásból részben kiszorult parasztiparosaival dolgoztatták fel a régi finomposztóknál olcsóbb és könnyebb szövetfajtákká („új posztóipar”): a felvásárlási rendszeren túllépve, széles körben elterjesztették a kihelyezési rendszert, a *Rural Industry*-ra alapozott szétszóró manufaktúra-formát, sőt kisajátított parasztok és elszegényedett kézművesek munkaerejét megvásárolva – már központosított manufaktúrákat is létesítettek.

Erre a belső fejlődésmentre is nagy hatást gyakorolt az angol államnak a szárazföldi háborúskodásról a tengeri hadakozásra való fokozatos átváltása. A szárazföldi hadseregtől eltérően ugyanis a hajóhad kettős funkciójú gépezet volt: nemcsak háborús célokat, hanem kereskedelmi érdekeket is szolgált. Az állami erőszakszervezetnek egyre jobban előrenyomuló tengeri ágazata a nemesi földtulajdonos osztály különböző rétegeinek imént vázolt kereskedelmi-gazdasági orientációját ösztönözte, eredeti katonai-feudális jellegével szemben. Előmozdította tehát az „új nemesség” kialakulását, amely a burzsoáziával nem ellentétben, hanem összhangban fejlődhetett, vele együtt a kálvini puritanizmus-hoz csatlakozott, és a skót háború kudarca miatt 1640-ben kényszerűen ismét összehívott parlament kereteit kihasználva, a Stuart-abszolútizmust, egyben a feudális rendszert megdőntő 17. század közepi polgári forradalom (Civil War: 1642–49) vezető osztálya lett. Éppen ennek az osztálynak a kiemelkedő képviselője volt Cromwell Olivér, aki – a

puritanizmus radikális irányzatának, a parlament „independens” balszárnyának vezetőjeként – paraszti katonaságra támaszkodva vívta ki a forradalom győzelmét a feudális-monarchikus erőkkel szemben, majd – mint az independens köztársaság államtanácsának irányító politikusa, illetve Anglia, Skócia és Írország „Lord Protectora” (1653–58) – az „új nemesség” és a burzsoázia szövetségére támaszkodva verte vissza a régi, feudális jellegű és új, burzsoá jellegű földtulajdonra egyaránt veszélyes demokratikus tömegmozgalmakat (levellerek, diggerek).

Nem véletlen, hogy az angol forradalmat csakhamar követte az első valóban új-típusú háborús konfliktus Európában, amelyet már nem dinasztikus-területszerző, illetve vallási motívumok, hanem kizárólag kereskedelmi érdekek diktáltak, s amelynek szinte minden ütközete már nem a szárazföldön, hanem a tengeren zajlott: a cromwelli diszkriminációs hajózási törvények által kiváltott angol–holland kereskedelmi háborúk az 1650–60-as években. Ezekben a küzdelmekben éppen az a két európai ország – a két „tengeri hatalom” – állott szemben egymással, amely már megívta polgári forradalmát, s így összeütközésük immár kapitalista államok közötti vetélkedés jellegét öltötte.

XIV. Lajos pénzügyminiszterének, Colbertnek az a kísérlete, hogy az abszolutista Franciaország szárazföldi hódítás útján sajátítsa ki céljait és hasítson részt tengeri kereskedelmükből, meghiúsult az 1670-es évek első felében, amikor uralkodója az ő tanácsára indított támadást Hollandia ellen. Amint hogy a Napkirály sorozatosan indított hadjáratainak eredménytelensége az 1670–90-es évek folyamán – majd különösen a spanyol örökösödési háborúé, a 18. század elején – nyilvánvalóvá tette a történeti helyzetnek azt az ellentmondását, hogy amikor a francia abszolút monarchia belső szervezete teljesen kiépült, akkorra külső expanziós képessége már megtorpant. Ez időre ugyanis kibontakozott az újabb fordulat a nemzetközi erőviszonyokban. A kapitalista „tengeri hatalmak” felemelkedése, s különösen az angol kapitalizmus forradalmi áttörése a 17. század közepén és államának – a Stuart-restauráció átmeneti időszaka (1660–1688) után (a burzsoázia, az új nemesség és a régi arisztokrácia osztálykompromisszuma révén), alkotmányos monarchia formájában végrehajtott – konszolidálása a 17. század végén („dicsőséges forradalom”: 1688–89) volt az, ami útját állta a francia feudális abszolutizmus nyugat-európai hegemoniájának.

Hivatalszervezet, adózás, gazdaságpolitika

Az állandó hadsereg mellett az állandó hivatalszervezet volt a centralizált állam-hatalom másik fő ismérve.

Az uralkodótól függő s az ország egész területére kiterjedő hivatalnoki apparátus kiépülése lényeges változást jelentett: megindult az áttérés a középkor partikuláris fennhatóságainak kusza halmazatából az egységes jogszabályokkal körülírt, racionális államigazgatásra, amihez a római jog felelevenítése, recepciója hatékony segédeszközül szolgált.

A 16. század e téren is a folyamat első szakaszának volt a tanúja. Kiterjedt az adminisztratív hálózat, de jobbra még önálló területi bázissal és fegyveres erővel rendelkező mágnásokkal az élén, akik a kisebb nemeseket a hűbéri viszonyhoz hasonló formában vonták be az államapparátusba. A 17. század teremtette meg azután, az igazgatási szervezet növekvő bürokratizálásával, azoknak a vezető adminisztrátoroknak az új típusát.

akik maguk is az arisztokrácia vagy a főpapság soraiból kerültek ki ugyan, de már saját regionális és katonai háttér nélkül, szigorú respektussal az uralkodó, az államegység iránt. A spanyol Olivares, az angol Laud, a svéd Oxenstierna és persze Franciaországban Richelieu és Mazarin neve fémjelzi az abszolútizmus e kemény kézzel centralizáló legfőbb funkcionáriusainak alakját, akik az állam ügyeit szívós céltudattal irányították kabinetjeikből.

Ámde az abszolút állam kiépülő bürokráciáját ugyancsak sajátos ellentmondás jellemezte: a közhivatalok nagy részének megvásárolhatósága magánszemélyek által – olyan szisztéma, amely mintegy hűbértartók szerzéséhez hasonlított, és formailag idegen a későbbi burzsoá államigazgatástól.

A hivatalok és katonai tisztségek vásárolhatóságának gyakorlata a 16. században született és a 17. századra vált a nyugat-európai, kivált a francia abszolútizmusnak egyik fontos és rendszeres bevételi forrásává, az örökölhetővé tett *paulette*-ek formájában – szemben és párhuzamosan a központi kormányzat által kinevezett intendánsok intézményének kiterjesztésével.

A hivatalvásárlás rendszere révén egyfelől a feudális nemesség egyedei és csoportjai tagolódtak be a központosított államszervezetbe – miközben megőrizték befolyásukat a regionális törvénykezési testületekben: *parlement*-okban is. Másrészt: közhivatali állásoknak piaciügylettel való megszerzhetősége természetesen növekvő mértékben nyitott utat az emelkedő burzsoáziának, hogy az állami funkcionáriusok közé „érkezék be” – miközben gyümölcsöző tőkebefektetési lehetőséghez is juttatta. Aki ugyanis hivatalt vásárolt az államgépezetben, kiadásáért jócskán kárpótolhatta magát privilegizált jogosítványokkal (adóberletekkel, mentesítésekkel stb.). Így a hivatalvásárlás rendszere – sokban hasonlóan, sőt gyakran közvetlenül kapcsolódva az abszolútizmus idején elterebélyesedő államadósság-rendszerhez – a tőkefelhalmozás forrásává is vált; ugyanakkor gazdag profitjainak vonzóerejével el is terelte a pénztőkét a termelésbe való befektetéstől. Társadalmi szempontból pedig az állami bürokráciába való betagozódás a kapitalisták érintett csoportjait a feudális nemességhez való asszimilálódás és alárendelődés vágányára vitte; Angliától eltérően nem a nemesség egy részének elpolgárosodása, hanem inkább a burzsoázia egy részének „elnemesedése” figyelhető meg Franciaországban. Az abszolút állam társadalmi hierarchiájának csúcsein persze mindvégig a születési arisztokrácia, az udvari nemesség, a „kard nemesei” (*noblesse d'épée*) foglaltak helyet a polgári eredetű hivatali nemességgel (*noblesse de robe*) szemben.

Ha az abszolút állam a hivatalok áruba bocsátásával a nemességtől és a burzsoáziától kívánt jövedelmet szerezni, adórendszere viszont túlnyomó súllyal a paraszti tömegekre, mellettük a városi lakosságra nehezedett. A földesúri osztály gyakorlatilag mindenütt mentes volt a közvetlen adózástól, illetőleg annak a „segélynek” az összegét, amelyet uralkodójának fizetni tartozott, alattvalóitól, parasztjaitól hajtotta be.

Az állami adóztatás *szükségyszerű* tartozéka volt az állami központosításnak. Ez az összefüggés közvetlenül és szembeszökően mutatkozott meg a hadseregszervezés, a hadviselés kapcsán. Jellemző, hogy az első királyi adó (*taille royale*), amelyet Franciaországban a 15. század közepén vetettek ki, az első állandó katonai egységek (*compagnies d'ordonnance*) finanszírozását szolgálta. A 16. század derekán a spanyol állam jövedelmeinek egyenesen négyötöde hadi kiadásokra ment. A 17. század közepén pedig bevételeik kiemelkedő részét a kontinentális monarchiák már szinte mind katonai célokra fordították.

ták, amelyek ekkorra sokkal nagyobb összegeket emésztettek fel, mint az előző századokban. Colbert pénzügyministersége idején, az 1660–70-es években az állami kiadások évi átlaga 128,7 millió livre-t tett ki. Ebből csupán a közvetlen katonai kiadások több mint 50 millió livre-re rúgtak.

Az állami adórendszer bevezetésének *lehetőségét* is az a gazdasági-társadalmi átalakulás teremtette meg, amely végső soron az egész központosítási folyamatnak, az államépítmény abszolutisztikus átszerveződésének érlelője s kiváltója volt: az árutermelés fejlődése, a naturális magánföldesúri járadékoknak pénzjáradékká való kommutálása. Ezt kísérve s ezzel vetekedve hódított teret a királyi adóztatás: a feudális pénzjáradék centralizált formája.

A járadékszedésnek ez a kettős rendszere, kivált a katonai célokra szedett állami adónak rohamosan súlyosbodó nyomása az 1620–1630-as évek Franciaországában a paraszti lázongás valóságos járványát idézte elő: Poitou-ban, Périgord-ban, Guyenne-ben, Normandiában. A felkelő parasztokat – akiknek megmozdulásaival közel egyidőben a városi szegénység zendülései is fel-feltörték (Dijonban, Aix-ben, Poitiers-ben s másutt) – gyakran saját nemes uraik vezették az állami adószedők ellen, hogy magánföldesúri jövedelmeiket biztosítsák; az adóbehajtóknak pedig királyi katonai alakulatok segítségéhez kellett folyamodniuk.

A falusi és városi szegénység nyugtalanságának fokozódása a 17. század közepére nemcsak Franciaországban, hanem számos más országban is éles formákat öltött. Egyik szociális összetevője volt a történetirodalomban gyakran emlegetett ún. „hat egyidejű forradalomnak”: az angol, francia, észak-németalföldi, katalán, portugál és nápolyi-szicíliai felkeléseknek. E rebelliók többségének másik – és dominánssá vált – tényezőjét viszont a nemesi-rendi ellenállás alkotta, amelynek akkor csapott fel utolsó nagy hulláma az abszolutizmus kiteljesedő hatalmi központosításával szemben (illetve a már polgári-közársasági Hollandiában a kereskedő-burzsóázia ellenállása az Orániai-ház monarchikus törekvésű helytartói hatalmával szemben). Csak abban az országban, ahol a nemesi osztály már kitermelt magából egy burzsóá-orientációjú „új nemességet”, amely szövetségben lépett fel a városi burzsóáziával, s egy ideig a parasztság fegyvereire is számíthatott: csak Angliában vált a „rebellió” ténylegesen „revolúcióvá” – a feudális abszolutizmus rendszerét megdöntő polgári forradalomná. Máshol mindenütt vereséget szenvedett a felkelés, és megszilárdult az abszolutizmus (Hollandiában pedig a kereskedő-oligarchia hosszú időre megbékélt III. Orániai Vilmos – a későbbi angol király – helytartói hatalmával). Sőt a népi lázongás ereje, amely ezekben a mozgalmakban felszínre tört, megrövidítette a nemesség utolsó nyílt konfliktusát a monarchiával – amint ezt legszemléletesebben a francia példa, a Fronde-ok (a „parlement-ok” Fronde-ja: 1648–49, a „hercegek” Fronde-ja: 1650–53) kimenetele mutatja. S ha ezek leverése után is fellobbantak még parasztfelkelések Franciaországban – a leghevesebbek Guyenne-ben és Bretagne-ban 1674–75-ben –, már egyetlen nagyúr vagy nemes sem próbálkozott azzal, hogy az alulról jövő forrongást a maga rendi törekvéseinek szekerébe fogja. A központosított erőszak-apparátus megnövelése XIV. Lajos korában, Louvois hadügyi reformjai a tartományi nemesség végleges lefegyverzését jelentették – egyben teljes biztonságát a népi megmozdulásokkal szemben, háború idején is.

Az abszolutizmus gazdasági funkciói nem merültek ki a hivatalok áruba bocsátásában és az adóztatásban. Éppen az abszolút monarchia volt az az államforma, amely – az

európai történelemben először – egy összefüggő gazdaságpolitikai elméletet tudatosan igyekezett gyakorlattá váltani: a merkantilizmus doktrínáját. És éppen a merkantilizmus volt az az elmélet, amely az állam folyamatos ellenőrzését és beavatkozását diktálta a gazdaság működésébe – a hatalom és gazdagság együttes növelésének érdekében.

A merkantil-rendszer szószólói helyesen tükrözték vissza a kapitalizmus kialakulása meghatározott időszakának követelményeit; „tudatában vannak annak, hogy a modern társadalomban a tőke és tőkés osztály érdekeinek . . . a fejlődése vált a nemzeti hatalom és nemzeti fölény alapjává”. Másrészt viszont a tőkés gazdaság későbbi klasszikus teoretikusaitól eltérően – akik a vizsgálatot már a termelési folyamatra helyezték át – a merkantilizmus mint a „modern termelési mód első elméleti tárgyalása” még „szükségképpen a forgalmi folyamat felületi jelenségeiből indult ki, amint azok a kereskedelmi tőke mozgásában önállósultak, . . . annak a döntő befolyásnak a következtében, amelyet [a kereskedelmi tőke] a hűbéri termelés forradalmasításának első időszakában gyakorol” (Marx). Így az értéktöbblet forrását az áruk nyereséges eladásából eredeztették; mivel pedig adásvételből nyereség csak úgy származhatik, ha amit az egyik fél nyer, azt a másik szükségképpen elveszíti, akként vélekedtek, hogy az ország gazdagsága – amit a pénzzel, pontosabban a nemesfémkészlettel azonosítottak – nem nőhet meg belső áruforgalom révén, hanem csak külkereskedelem, aktív kereskedelmi mérleg útján gyarapodhatik.

A merkantilizmus e korai alakjához, a monetáris rendszerhez képest – amelyet az abszolutizmus-kori Angliában állampolitikai elvnek tekintettek: törvénnyel kötelezték a külföldi kereskedőket, hogy az importált áruikért kapott pénzen angol árut vásároljanak, s törvénnyel tiltották meg az angol kereskedőknek is, hogy nemesfém (bullion) vigyenek ki az országból – már 1621-ben napvilágot látott a fejlettebb merkantil-rendszer első kifejtése, majd 1664-ben új, átdolgozott tárgyalása Thomas Mun tollából. Ez a mű – amely közvetlen hatást gyakorolt az angol törvényhozásra, és „további száz évre merkantilista evangélium maradt” (Engels) – már rámutatott arra, hogy esetenként (mint a kelet-indiai kereskedelemben) éppen nemesfémkivitellel lehet növelni a vagyonosodást; hogy az arany és ezüst mellett más dolgok is hozzájárulnak az ország gazdagságához; hogy „ha szigorúan ragaszkodunk ahhoz, hogy idegen országok javaiból semmit vagy csak keveset fogyasszunk, nehéz lesz ott saját gyártmányainkat elhelyeznünk”. Így a fejlettebb merkantilizmus már „nemcsak az áruforgalmat, hanem az árutermelést is szükséges elemnek tekinti”, de ezt is „a forgalom . . . szempontjából kiindulva, és egyszersmind úgy, hogy . . . az értéktöbblet többletpénzben, a kereskedelmi mérleg feleslegében ölt testet” (Marx).

A Thomas Mun művének (*England's Treasure by Forraign Trade. Or, the Ballance of Our Trade is the Rule of Our Treasure*) megjelenését követő évben (1665) nyerte el XIV. Lajos kormányában „a pénzügyek fő ellenőrének” tisztségét az a Jean Baptiste Colbert, akit a fejlett merkantilizmus leghatározottabb gyakorlati megvalósítójának szoktak tekinteni. Colbert gazdaságpolitikája arra irányult, hogy az áruforgalom országon belüli partikuláris akadályait leküzdje: az utak-folyókák számtalan hűbéri vámjogának kérlelhetetlen felülvizsgálatával, a tartományok közti nagy belső vámhatárok lehető kiküszöbölésével, út- és csatornaépítéssel; hogy az ipari árutermelést fokozza: központosított – királyi, illetve államilag szubvencionált magánvállalkozói – manufaktúrák alapításával, központilag szabályozott céhekkel; hogy a külföldi áruk, kivált luxuscikkek behozatalát védővámokkal korlátozza; a francia áruk kiviteltét támogassa és fejlessze: államilag

monopolizált tengeri kereskedőtársaságok (Kelet-Indiai, Nyugat-Indiai, Levantei Társaság stb.) angol és holland mintára történő létesítésével; a francia gyarmatbirodalom alapjait megvesse hatalmas flotta építésével: minden földrészen létrejött legalább egy francia gyarmatsáv – többek között Kanada – a holland–angol, illetve spanyol–portugál gyarmatok mellett. Mindez azonban igen kevésbé járult hozzá a francia export növeléséhez. A privilegizált kereskedőtársaságok – a levantei kivételével – már Colbert életében feloszlottak, s egyébként is mindenütt, ahol erőteljes mozgást kellett volna elővárásolnia, kétségbeesve látta fáradozásainak sikertelenségét. Pedig felhasználta a fejlett merkantilizmus minden módszerét.

A dolog akkor válik érthetővé, ha közelebbről is megtekintjük Colbert iparpolitikáját, és nemcsak központosított manufaktúráit vesszük szemügyre, amelyekkel csakugyan hozzájárult a Napkirály hatalmasra duzzadt hadseregének felszereléséhez. Colbert kifelé gyors ipari terjeszkedést akart, de ennek maga vetett gátat, amikor – fentebb jelzett – nagyarányú központi iparszabályozásával voltaképpen átvette, általánosította, rögzítette a feudális jellegű, céhszerű iparüzési viszonyokat. Éspedig elsősorban – az iparfejlődés adott szakaszán kulcsfontosságú – textiliparban tette ezt: csak a kelmefestésre kiadott *reglement*-ja 300-nál több fejezetet tartalmazott, az egyes szövetszövetekre nézve pontosan megszabva a fonál minőségét, számát, a szövőszék méreteit, „szinte még a munkás mozdulatait is”, a munkafolyamat ellenőrzését, a termék hitelesítését, plombálását stb. Végül már tényleg jogásznak s egyúttal technikusnak kellett lennie, aki nem akart a szabályok ellen véteni; s mintha már minden szabályozás, ellenőrzés, hitelesítés egyedül az illetékek szaporítása céljából történt volna . . .

Az angol iparpolitikának is volt egy lényegileg hasonló szakasza, ám vagy egy évszázaddal-félszázaddal korábban: a Tudor-, majd a Stuart-abszolútizmus idején. Az erzsébeti törvénykönyv – amely még megkísérelte útját állni a parasztok kisajátításának, a hírhedt „bekerítéseknek” is – egyben arra törekedett, hogy helyhez kösse az ipart és szabályozza a munkaerő áramlását. Az első Stuart-kormányok pedig – amikor támogatták a londoni monopolista külkereskedelmi társaságokat – privilégiumok és céhek útján, a bérek és munkafeltételek szabályozásával az ipart is igyekeztek kézben tartani: felléptek azokkal a londoni kereskedőkkel szemben, akik *middleman*-ek révén ellenőrzésük alá vonták a vidéki takácsokat; a monopóliumok és illetékek rendszerének minden eddigig meghaladó mértékű kiterjesztésével egyidejűleg erősíteni próbálták a kötött iparú városokat, és gyengíteni a vidéki szabadabb tőkés ipari övezeteket. „Ha ez a rendszer fennmaradt volna, soha nem került volna sor az ipari forradalomra” (Unwin).

Ám ez a rendszer Angliában nem maradt fenn: megdőntötte a 17. század közepének polgári forradalma. „Az abszolút monarchia bukása volt a fordulópontra a kapitalizmus fejlődésében” (Lipson). Cromwell az 1650-es években elrendelte a kiváltságok, a céhek felülvizsgálatát, s a restauráció idején sem történt immár kísérlet arra, hogy az iparban visszaállítsák a korábbi szabályozások rendszerét. Az 1680-as években Anglia 200 városának már csak a negyedében álltak fenn szervezett céhek. Az 1688–89-i „dicsőséges forradalom” pedig véglegessé tette ezeket a változásokat. A tanonctörvényt tovább nyirbálták, s a falusi fonó- és szövőipart 1694-ben törvényesen is megnyitották a tőke és a munka előtt. Így a Cromwell parasztkatonaságának a polgárháborúban aratott győzelmeit követő század nemcsak a maguk földjén gazdálkodó parasztok (*yeomanry*) eltűnésének, a tőkés mezőgazdasági nagybérlet eluralkodásának százada volt, hanem a Rural Industry-n

nyugvó decentralizált ipari vállalkozás s a nagyüzemi fegyelembé belekorbácsolt nincstelenek munkaerejét elhasználó központosított manufaktúra felvirágzásának százada is. Anglia és Franciaország 1640-ig egy irányban haladt az ipar szabályozása terén, 1640 után viszont a két ország a két ellentétes pólust képviselte ebben a tekintetben. És csodamód – vagy inkább egészen természetesen – nem az ipart végtelkéig szabályozó francia, hanem a tőkés vállalkozói szabadság útjára lépő angol gazdaságpolitika valósította meg a merkantilizmus alapideáját is: az aktív kereskedelmi mérleget. A 17. század végére – amikor a francia merkantilizmus kivitelfokozó erőfeszítéseinek kudarcra már megmutatkozott – Anglia exportja és re-exportja hatalmasan fellendült (tegyük hozzá: az angol *belső* piac felvevő képességének még sokszorta nagyobb kitágulása mellett).

Több tekintetben másként alakult a helyzet angol–holland viszonylatban – hiszen itt a szigetország nem egy feudális-abszolutisztikus hatalommal állt szemben, mint Franciaország esetében, hanem a másik *tőkés* tengeri hatalommal –, mi több: olyannal, amely már nála korábban megívta (bár kevésbé fejlett osztályviszonyok között) polgári forradalmát. Másrészt: Hollandia gazdaságpolitikája egyáltalán nem abban kristályosodott ki, mint amiben a colberti merkantilizmusé: a külföldi áruk behozatalának korlátozásában, – hanem éppen ellenkezőleg, a nagy ívű nemzetközi *közvetítő* kereskedelemben (carrying trade): *más* országok, vidékek áruinak (a Baltikumhoz kapcsolódó kelet-európai területek agrár- és bányaterméneinek, az északi-tengeri halászat termékeinek, a nyugat-európai iparvidékek textiláruinak stb.) behozatalában és kivitelében. Így hát az angol merkantilizmus éppen ezen a vonalon igyekezett csapást mérni holland vetélytársára: Cromwell hajózási törvénye a külföldi (európai és gyarmati) áruk importját csak angol hajókon, illetve európai árukét (magasabb vámtételek mellett) csak a termelő ország hajóin engedélyezte; angol hajónak is csak a termelés helyéről engedte meg az árubehozatalt, nem pedig közvetítő piacokról; kétszeres vámot rótt ki minden halszállítmányra, amelyet nem angol halászok hoztak és konzerváltak, stb. S nem is sikertelenül: a 17. század második felében az angol tengeri – kivált transz-atlanti – kereskedelem rohamosan felfutott és felzárkózott a holland mellé (bár még az utóbbinak abszolút mértékű csökkenése nélkül).

A hollandok nemzetközi *közvetítő* kereskedelmében a behozatál és kivitel fázisa közé számos áru esetében egy fontos közbülső művelet iktatódott: a félkész gyapjúszövet festésének, kikészítésének, a hal konzerválásának, majd a gyarmatokról származó cukor és dohány finomításának s feldolgozásának, egyszóval a termékek további forgalomra, fogyasztásra alkalmassá tételének művelete. Először és leginkább éppen ezekben az ágazatokban nyomult be a holland kereskedelmi tőke a termelésbe (– hiszen itt az ipari megmunkálás a kereskedői tevékenységhez mintegy járulékként csatlakozott). Más területeken viszont – így a textiliparban – a tőkebehatolás jóval kisebb mérvű volt. A szabadságharc győzelmét követő évszázadban kialakultak ugyan az önálló észak-németalföldi szövőipar manufakturális gócai egyes *városokban* (Leiden, Haarlem, Amszterdam), ámde felettük még itt is szigorú ellenőrzés érvényesült; s ami a legjellemzőbb: a kapitalista manufaktúra kialakulása szempontjából oly nagy jelentőségű *vidéki* ipar tőkés alávetésére ez időben még nem kerülhetett sor. A 17. századi Hollandia minden városában minden iparágra kiterjedt a céhek uralma: azzal a görcsös igyekezettel, hogy a vidéki iparfejlesztést megakadályozzák. S a polgári Hollandia decentralizált tartományi kormányzatai – látszólag furcsa módon, ti. a feudális Franciaország centralizált államkormányához hasonlóan – éppen a céhes szabályozást-ellenőrzést támogatták, és a városi iparnak a vidékre

való kiterjesztését tilalmazták. A dolog nyitja abban rejlik, hogy „ez a védelmi politika [céhek, iparellenőrzés, „csarnok”-rendszer, ipari monopóliumok, vidéki iparüzés tilalmal szükséges koncesszió volt a kispolgároknak, hogy beletörődjenek a nagykereskedelem szabadságába”. Így „jelentős részben az ő [ti. a nagykereskedő oligarchia] lelkükön szárad, hogy az ipar Németalföldön a 18. századra elhanyaglott” (Baasch). Mindez élesen szemlélteti azt a marxi tételt, „hogy a kereskedelmi tőke önálló fejlődése fordított arányban áll a tőkés termelés fejlettségi fokával”, vagyis „ahol túlsúlyban van a kereskedelmi tőke, ott idejüket múlt viszonyok uralkodnak” az iparban.

A 17. század végén még a holland névhez fűződött ugyan a világjáró kereskedelem fogalma, de a nemzetközi forgalomban csakúgy, mint a korszak háborúiban számos jel utalt már Hollandia megrekedésére, Anglia előretörésére. Hiszen a tőkés termelési mód kialakulásának a folyamata Nyugat-Európában kezdett abba a stádiumba lépni, amikor „már a kereskedelmi uralom is attól függ, hogy nagyobb vagy kisebb mértékben vannak-e túlsúlyban a nagyipar feltételei... A holland kereskedelmi világuralom hanyatlásának története annak története, hogyan rendeli alá magának az ipari tőke a kereskedelmi tőkét” (Marx).

Az általunk tárgyalt korszak vége e történetnek még csak kezdetét jelenti – ám nagyon sokat mondó kezdetét. A merkantilizmus, amely – mint láttuk – abból indult ki, hogy a gazdagság egy országon belül rögzített és meghatározott, tehát csak külkereskedelem útján gyarapítható, ezzel a nézettel egybecsendülően úgy vélekedett, hogy a gazdagság összmenyisége az egész földkerekségen is hasonlóképpen adott és behatárolt (éppúgy, mint a földterületé), tehát az egyik ország csak annyival növelheti meg a maga gazdagságát, amennyit egy másik országtól elvesz. Amikor Colbert 1672-ben XIV. Lajosnak azt a tanácsot adta, hogy indítson háborút Hollandia ellen, így érvelt: „Ha Ófelsége a maga hatalmának veti alá az Egyesült Tartományokat, akkor kereskedelmük Ófelsége alattvalóinak kereskedelme lesz, s a továbbiakban már nincs kérdés.” A fejlemények, mint tudjuk, nem igazolták Colbert várakozását: Amszterdam kereskedelme nem lett Párizsé. A jövődő inkább azt váltotta valóra, amiről az angol forradalom burzsoái, amiről Cromwell álmodott: Amszterdam helyett London lett a világkereskedelem központja.

Az európai államrendszer kialakulása

A kereskedelem és a háború merkantilista elméletéhez és gyakorlatához szorosan kapcsolódott az abszolút állam további fontos külső tevékenysége és intézményi újítása: a diplomácia kiépítése.

A középkori Európa nem állott homogén és elhatárolt politikai egységekből; éles államhatárok helyett különböző jogi fennhatóságok sokrétű földrajzi egybefonódása, plurális elkötelezettségek bonyolult egymásra-rétegződése jellemezte politikai térképét. Ilyen viszonyok nem tették lehetővé nemzetközi diplomáciai hálózat képződését, mert hiányzott hozzá a partnerek elhatároltsága és egyenrangúsága. Éppen a feudális politikai hatalomnak a centralizált monarchia alakjában való újjászervezése teremtette meg – Velence és a pápai állam korábbi kezdeményeit továbbfejlesztve – az államközi érintkezés formalizált rendszerét: a kölcsönös külföldi követségek állandósításával (a területen kívülség új fogalmának védelme alatt, titkos diplomáciai jelentésekkel) és a külügyekkel

foglalkozó államkancelláriák intézményesítésével, amelyeknek folyamatos, hivatásszerű feladatává vált az állam környezetében föllelhető gyenge pontok kipuhatolása s a más államok részéről fenyegető veszélyek előre jelzése.

A kora-újkori diplomácia azonban – eltérően a későbbi polgári nemzetállamokétól – még nem annyira a nacionalizmus eszmeköréből, mint inkább a feudális-dinasztikus ideológiából merítette érveit és eszközeit. Egyik fő módszere az uralkodócsaládok tagjai közötti házasságkötések kitervelésében állt; kevésbé költséges útja volt ez a területi terjeszkedésnek, mint a háború – de nemegyszer kerülő útnak bizonyult, s visszavezetett a „közvetlen” módszerhez: a fegyverek bevetéséhez („örökösödési háborúk”).

A diplomáciai hálózat kiépülésében egyik jellegzetes jegyét ismerhetjük fel az *európai nemzetközi államrendszer* létrejöttének, amely az abszolút állammal egyidőben született és fejlődött, s amelynek a 17. század közepén a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke vált mintegy multilaterális alapokmányává.

De nemcsak diplomáciai hálózatról, az államközi érintkezés intézményesített formáiról van itt szó. Maguknak az egyes abszolút monarchiaknak a kialakulását is csak kölcsönhatásaikban, mint egy nemzetközi államrendszer kialakulásának láncszemeit, részeit: összetevőit és egyben eredőit lehet igazán megérteni. A gazdasági-társadalmi változások öntörvényű következményeinek kibontakozását ugyanis – ami a politikai felépítmény síkján a centralizáció irányába mutatott – ösztönözte és siettetta az a feszítő hatás, az a hatalmi nyomás, amelyet egyes államok másokra gyakoroltak, s az utóbb érkezetteket példájuk követésére serkentették.

Ilyen nemzetközi hatása volt mindenekelőtt a spanyol monarchia lökészerű felemelkedésének a 16. században – a gazdagság és hatalom ama rendkívüli összpontosulásának, amelyet egyrészt a dinasztikus házassági politika, a Habsburg-család trónöröklése hozott létre, a spanyol állam területi-uralmi szféráját félelmetes méretűre terjesztve; másrészt az Újvilág gyarmati meghódítása, a nemesfémek korlátlanul tűnő bőségét árasztva. Miközben spanyol flották szeltek az Atlanti-óceánt és cirkáltak a Földközi-tengeren, spanyol seregek, kasztíliai „terciók” táboroztak-meneteltek az európai kontinensen Antwerpentől Regensburgig és Nördlingentől Palermóig. Ugyanabban az évben, amikor Lepantónál spanyol hadvezér diadalmaskodott a török tengeri erőkhöz felett, vette birtokába a spanyol hajóhad a Fülöp-szigeteket a Csendes-óceánon (1571).

A Habsburg-Spanyolország expanziója azonban végül is meggyorsította azoknak az államoknak a védekezését és erőkoncentrációját, amelyeket veszélyeztetett, s amelyek felsorakoztak ellene. Eképpen a spanyol monarchiának mintegy elindító, rendszeralakító szerep jutott a nyugat-európai abszolutizmus egész keletkezési-vejúrási folyamatában, a központosítás nemzeti formáinak megvalósulásában. Ám a spanyol hatalom külső forrásokból táplálkozó, a burzsoázának szűk mozgásteret nyújtó, felszínes és szertelen felemelkedése hovatovább korlátjává vált saját továbbfejlődésének, belső centralizációja végigvitelének, és hosszabb távon hanyatlásra ítélte önnönmagát azon a nemzetközi államrendszeren belül, amelyet létrejönni segített. Spanyolországnak a 17. század közepén már meg kellett hajolnia a szervezettebb belső alapokon nyugvó, fejlettebb szintű, kiérlelt francia abszolutizmus előtt. S ha nemrég a spanyol, most immár a francia diplomácia szövetvényes hálózata fonta körül az összes európai udvarokat.

Az első polgári forradalmak győzelme, a kapitalista „tengeri hatalmak”, kiváltéképpen Anglia időközbeni felnyomulása viszont útját állta annak, hogy a Bourbon-

monarchia a spanyol Habsburgok örökébe lépve, átvegye a nyugat-európai hegemoniát. A történelem sajátos játékként ugyanis az európai nemzetközi államrendszer nemcsak az *abszolút* monarchiákkal, hanem az első *burzsoá* államokkal is egyidőben született, és további sorsát éppen ez: két különböző társadalmi-gazdasági rendszer – a feudalizmus és kapitalizmus – egymás mellett létezése, e koezisztencia történetileg szükségszerű mozgásiránya határozta meg. Ilyen módon az 1660–1670-es években delelőjéhez érkezett francia abszolutizmus a következőkben már hanyatló szakaszába lépett; de így is a nemzetközi államrendszer egyik alakító tényezője maradt: számos európai ország, köztük – a polgári forradalomtól, burzsoá rendtől még százados messzeségben rekedt – kelet-európai államok kormányzati modelljeként.

A kelet-európai fejlődés

Európa nyugati és keleti részének fejlődése között a feudalizmus korai és érett korszakában is mutatkoztak számottevő eltérések: a formáció keletkezésének és kiérlelésének feltételei, demográfiai és szerkezeti sajátosságai tekintetében.

A 15. század második felég-végéig azonban az európai fejlődés egészében – fő tendenciáját tekintve – Nyugat- és Kelet-Európa gazdasági-társadalmi színvonalának közeledése és kiegyenlítődése felé, az antik előzményekre kevésbé épült és a feudalizmus útjára később lépett közép- és kelet-európai társadalmak felzárkózásának irányában haladt – a szláv népeknél éppúgy, mint a magyarnál –, még ha az érett feudalizmus minőségi szintjének azonosságát mennyiségi elmaradás kísérte is, főként a népesedésben, iparosodásban, városiasodásban. Az egyenlőtlen fejlődés törvényszerűsége nyilvánult meg abban, hogy a közép-kelet-európai országok – a városi polgárosodás nehézségeitől korlátozva ugyan – viszonylag rövidebb idő alatt járták be a feudalizmus első és második (korai és érett) időszakát, és „tömörített fejlődéssel” kezdtek felnyomulni a nyugat-európaiak mellé. Közrejátszott ebben az is, hogy a tőkés termelés kezdeti formáinak megjelenése a feudális renden belül ez időben – mint láttuk – éppen nem kapcsolódott még kizárólag Nyugat-Európához: a korai kapitalizmus gócaira, Flandria mellett, észak- és közép-itáliai még dél-németországi városkörzetekben bukkantunk.

A paraszti és polgári áruterelés kibontakozása a közép-kelet-európai országokban, a belső piac elemeinek jelentkezése, a természetes jobbágyszolgáltatásokkal szemben a pénzjáradék előnyomulása, a jobbágyságnak a korai feudalizmus súlyosan nyűgöző (a nyugat-európai *servage*-nak megfelelő) viszonyaiból való kiemelkedése, költözködési szabadságának kivívása – a politikai felépítmény síkján is a nyugat-európaihoz sokban hasonló fejlődési irányba mutatott. A 15. századra Közép-Kelet-Európa államaiban – így Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon – szintén kialakult a rendi monarchia, sőt Podjebrad György (1458–1471) és kivált Hunyadi Mátyás (1458–1490), uralkodói hatalmának teljében, föllépett a központosítás továbbfejlesztésének kísérletével is. Kortársaik közül IV. Jagelló Kázmér lengyel király (1444–1492) megszilárdította a lengyel-litván föderációt, s az ún. tizenhároméves háborút lezáró torunói békével (1466) kiterjesztette uralmát a német lovagrend nyugati birtokaira, („királyi Poroszország”) többek között a Visztula torkolatvidékére, ami kijáratot biztosított a Balti-tengerhez (a német lovagrend csak keleti területeit, a későbbi „hercegi Poroszországot” tartotta meg). Az

„országgyarapító” III. Iván moszkvai nagyfejedelem (1462–1505) pedig a közép- és észak-országi fejedelemségek sorát foglalta el, és megvetette a területi egyesítés alapjait.

Ha az európai fejlődés eddigig összességében a kontinens nyugati és keleti része közötti nivellálódás irányában haladt, mintegy a 15–16. század fordulójától kezdve viszont ellentétes tendencia lépett fel s jutott mindinkább érvényre. A Nyugat- és Kelet-Európa közötti fejlődéskülönbségek nemhogy tovább csökkentek, majd eltűntek volna, hanem éppen felfokozódtak, elmélyültek. Miközben a korai kapitalizmus Nyugat-Európán kívüli körzetei a 16. század folyamán növekedési lehetőségeiket hovatova ki-merítették és a 17. századra elhanyagoltak, addig Nyugaton a tőkésedésnek új, hosszú távon is életképesnek bizonyuló központjai létesültek. Miközben több atlanti parti országban – persze különböző ütemben, változatokban s visszaeséseken keresztül is – megindult és előrehaladt a középkori rend bomlása, a kapitalista viszonyok kialakulása, addig Közép-Kelet-Európa országaiban – köztük Magyarországon – az ilyen fejlődési irányzatok megtorpantak-befulladtak; fennmaradtak, sőt – az ellentétes tendenciák 16. századi összecsapásának eredőjeként – a 17. századra számos vonatkozásban éppenhogy megszilárdult a feudális rendszer. A formáció érett szakasza és bomlási periódusa közé beiktatódott egy egész történelmi korszak: a kései feudalizmusnak a nyugat-európai „klasszikus” fejlődésmenetben ismeretlen, több évszázados korszaka.

Mi az oka ennek a kettéágazásnak, a „rés” kitágulásának Európa nyugati és keleti fele között a 15–16. század fordulójától kezdve?

A magyarázat, részben, régóta ismeretes és szembeötlő. A kiterjedő nemzetközi forgalom központjának a Mediterráneumból az Atlantikumhoz való áttolódása, a nagy földrajzi felfedezések, a tőkefelhalmozás bő forrásait megnyitó világtengeri-gyarmati vállalkozások előrelendítői voltak a kedvezőbb helyzetből is induló Nyugat-Európa kapitalista kibontakozásának – szemben Közép-Kelet-Európa országaival, amelyek nem részesedtek az új atlanti világpiac ösztönzéseiben, sőt éppen elvesztették a korábbi, ázsiai-európai „világkereskedelemben” nekik jutott szerepet.

Ez az okfejtés azonban kiegészítésre szorul. Hogy a közép- és kelet-európai országok – délnémet kereskedőtökések vállalkozásaitól eltekintve – nem vettek részt a felfedezésekben, a kitáguló világtengeri forgalomban, a tengerentúli gyarmatosításban – természetesen önmagában is további hátrányba hozta őket Nyugat-Európa képest, közrejátszott tőkés átalakulásuk megkésésében. Ám ennél többről van szó: a nyugat-európai növekedés és a kelet-európai elmaradás közvetlenebb összefüggéséről. A modern világpiac kezdeti kialakulásának folyamata ugyanis nemcsak a gyarmatokra terjedt ki, hanem a közép-kelet-európai országokra is; az utóbbiak sem maradtak ki, hanem az eddiginél jóval erőteljesebben iktatódtak-vonódtak be a nemzetközi forgalom sodrába. Az új földrészek feltárásának, tengerentúli piacok megjelenésének időszakában, az atlanti parti országok *interkontinentális* kereskedelmi kapcsolatai kifejlődésének időszakában Nyugat-Európának a közép-kelet-európai országokhoz fűződő, *intra*kontinentális forgalma sem lankadt le, hanem sokszorosára növekedett; sőt éppen ebben az időben tett szert igazi, újfajta jelentőségre. Ezek a növekvő súlyú Európán belüli forgalmi kapcsolatok ugyancsak fontos tényezőjévé, alkotórészévé váltak a modern világgazdaság születőben levő rendszerének: mégpedig olyan módon, olyan hatással, hogy ösztönözték, elmélyítették az ipari-agrár munkamegosztást Nyugat- és Kelet-Európa között. Így a kontinens keleti része

maga is több tekintetben tartaléka, háttere, bázisa lett – a tengerentúli területeket gyarmati módon kiaknázó – nyugat-európai központ tökéletes irányú nekilendülésének, s iparosodásának-városiasodásának a 15. században még csak mennyiségi elmaradása megnövekedett és minőségi jellegűvé vált.

Világkereskedelmi méreteket a középkor századaiban – amint láttuk – az a távolsági kereskedelem öltött, amely Dél- és Kelet-Ázsiából fényűzési cikkeket hozott a Levantéba, s innen – részben szárazföldi útvonalakon, de főleg az észak-itáliai városok földközi-tengeri hajózása révén – tovább Európába, s cserébe főképpen nemesfémeket vitt ki az Oriens felé. Ez a „régí típusú” nemzetközi kereskedelem – amely nem az európai termelés belső fejlődéséből, társadalmi munkamegosztásából, hanem Eurázsia egymástól távol eső vidékeinek eltérő természeti-gazdasági adottságaiból, földrajzi munkamegosztásából sarjadt – feudális urak, mellettük gazdag polgárok luxusigényeinek, pazarló fogyasztásának kielégítését szolgálta.

A „modern típusú” világpiaci kapcsolatok kezdeteinek megjelenése abban nyilvánult, hogy a 15–16. századra a nemzetközi áruforgalom súlypontja Európában a fényűzési cikkekről mindinkább áttevődött a közfogyasztási cikkekre. Ekkor kezd kibontakozni – persze, százados történelmi előzmények után – az az új áruösszetételű nemzetközi kereskedelem, amely immár az európai gazdaság belső növekedésében, a társadalmi munkamegosztás előrehaladásában, a mezőgazdasági és ipari árutertermelés fejlődésében gyökerezik – egyben szélesedő fogyasztópiacra támaszkodik: növekvő mértékben piaci vásárlásra utalt városi és falusi rétegek közszükségleti cikkek iránti keresletét elégíti ki.

Sajátos helyzet állott ekként elő. Míg az újonnan feltárt világtengeri útvonalakon eleinte és elég sokáig lényegében a középkorinak megfelelő áruösszetételű forgalom folyt, addig éppen az atlanti partmenti hajózás – a Baltikumból a Szund-szoroson át le a Gibraltári-szorosig, s azon keresztül a Mediterráneumba –, valamint a Nyugat- és Kelet-Európa közötti szárazföldi útvonalak váltak az új árustruktúrájú nemzetközi kereskedelem hordozóivá.

A modern világgazdaság kialakulásának az első szakaszában a tengerentúli gyarmatok még nem modern világpiaci értelemben kapcsolódtak a nyugat-európai gazdasághoz. A távol-keleti portugál kolóniákról – amint szóltunk róla – a 16. században elsősorban a középkori távolsági kereskedelem fő árucikkét: fűszert hoztak Európába. De hasonló jellege volt a portugálok örökébe lépő holland és angol gyarmatosítók importjának is a 17. század első felében: a Holland Kelet-Indiai Társaság behozatalának mintegy 3/4-ét, az Angol Kelet-Indiai Társaságének legalább 2/3-át bors és egyéb fűszerfélék tették ki 1619–1621-ben. Spanyol-Amerikából pedig túlnyomóan – rabszolga-munkaerővel kitermelt – nemesfémeket (zömében ezüstöt) szállítottak az anyaországba: 1594-ben több mint 95, 1609-ben még mindig 84%-os részesedéssel. Csak a továbbiakban társultak ezekhez jelentősebb súllyal az Újvilág mezőgazdasági termékei – köztük a harmadik gyarmati kincs: a cukor, meg a dohány–; és csak utóbb váltak a gyarmatok – előbb az amerikaiak, jóval később a távol-keletiek – a nyugat-európai iparcikkek tömeges piacaivá.

A 15. század második felétől mintegy a 17. század közepéig terjedő időszakban éppen Közép-Kelet-Európa országai kapcsolódtak az árutertermelés és munkamegosztás fejlődéséből sarjadó új típusú nemzetközi kereskedelem szálaival az izmosodó nyugat-európai gazdasághoz – mint közfogyasztást szolgáló élelmiszerek, továbbá ipari nyers-

anyagok szállítói és mint közfogyasztási iparcikkek, főleg textilárúk felvevő piacai. A Lengyelországba irányuló egész nyugat-európai behozatalban a 16. század közepén a gyapjúszövetek 60%-kal, a tengeri úton lebonyolított behozatalban 48%-kal részesedtek; utánuk a tengeri forgalomban a só, a szárazföldi viszonylatban a vasárúk következtek. A Magyarországra áramló nyugati importon belül – amelyről kötetünk későbbi fejezetei részletes elemzést nyújtanak – a textilárúk aránya még jobban kiemelkedett, s a második helyet ugyancsak a vasárúk foglalták el. Nyugat-Európa fejlődő iparvidékeit – belső indítékok mellett – éppen a közép-kelet-európai piac bővülése ösztönözte árutermelésük növelésére, a céhes kézművesség kereteinek meghaladására, a tőkés manufaktúra kezdeti formáinak létrehozására. Közép-Kelet-Európa országainak ipari fejlődésére – belső korlátok mellett – éppen a nyugati iparcikk-import megnövekedése, finomposztókon kívül közepes és olcsóbb minőségű textilárúkra is kiterjedő jellege gyakorolt hátráltató-fékező hatást, akadályozva mind céhes iparuk teljes kifizetését, mind tőkésedésük feltételeinek létrejöttét.

A modern típusú intrakontinentális forgalmi kapcsolatok kibontakozásának másik, nem kevésbé fontos oldala volt a közép-kelet-európai országokból nyugatra irányuló agrártermény- és nyersanyagkivitel fellendülése. Lengyelország főként gabonával (túlnyomóan rozssal), emellett marhával és prémmel látta el Nyugat-Európát; ez a három árucikk a 16. század közepén egész nyugati exportjának 90%-át érte el. Tengeri kivitelén belül a gabona – az 1565–1585. évek átlagában – egymaga 66%-kal részesedett; a többi nyersanyagok (fa, hamuzsír, kender) tették ki. Magyarországról ugyancsak két fontos tömegárut: marhát és rezet vittek ki nyugat felé tekintélyes mennyiségben. Sőt, a kelet-európai mezőgazdaság előtt nemcsak szélesedő exportpiacok nyíltak Nyugat-Európában, hanem előnyös értékesítési feltételek is: a 16. századi „árforradalom” kedvező külkereskedelmi reálcserearányokat biztosított.

A nagyarányú áremelkedés: árforradalom nem véletlenül esett egybe a modern világgazdaság kialakulásának kezdeteivel, hanem szorosan összefüggött mind az új világ-tengeri útvonalak feltárásával, mind az Európán belüli új típusú forgalmi kapcsolatok kibontakozásával. Az összefüggés egyik szála régóta ismeretes és nyilvánvaló. Amikor a 16. század közepétől felduzzadt az amerikai nemesfémáradat Spanyolország felé s onnét tovább, a forgalomba kerülő pénzmennyiség megnövekedése rohamos pénzértékcsökkenéshez vezetett, ami az áremelkedésnek ugrásszerű jelleget adott. Ámde az áremelkedés, pontosabban: az árak kölcsönös viszonyának, az árstruktúrájának a megváltozása már jónéhány évtizeddel korábban kezdetét vette. A nemzetközi forgalom *áru*összetételének eltolódása a fényűzési cikkekről a közfogyasztási cikkek javára ugyanis szükségképpen maga után vont az *áru*összetétel hasonló irányú megbillenését is. Hosszabb távon viszonylagosan csökkent a keleti fűszerek ára – amelyek kínálatát a portugálok tengeri szállítmányai tetemesen fokozták; viszont emelkedett a közszükségleti cikkek ára – amelyek iránt a piaci vásárlásra utalt rétegek körének kiterjedése szélesedő keresletet támasztott. A közfogyasztási cikkek közül pedig elsősorban a mezőgazdasági termények, mellettük a nyersanyagok ára emelkedett, s az iparcikké tőlük jelentősen elmaradt: az agrártermeléstől részben vagy teljesen elszakadó népesség számának növekedése Nyugat-Európa iparosodó-tőkésedő körzeteiben pótlólagos élelmiszer- (valamint nyersanyag-) igényt váltott ki, amellyel a mezőgazdasági munka termelékenysége még nem tartott

lépést (a földművelés hagyományos formáiról a fejlettebb vetésforgó-rendszerekre való áttérés csak a 17–18. században haladt előre Hollandiában, majd Angliában).

Ez az árforradalom, pontosabban: árstruktúra-forradalom pedig nem korlátozódott Nyugat-Európára, hanem éppen a kibővülő intrakontinentális forgalmi kapcsolatok hálózata révén átsugárzott-átgyűrűzött Közép-Kelet-Európába is: átterjedt mindazokra az európai országokra, amelyek bevonódtak a modern világgazdaság keletkezésének folyamatába. Az új árviszonyok nemcsak közvetlen kereskedelmi összeköttetések útján plántálódtak át a tőkésedés atlanti parti centrumaiból kelet felé – mint a lengyelországi gabonaexport esetében, mely túlnyomórészt Amszterdamba áramlott, vagy mint a felső-magyarországi (szlovákiai) rézexport esetében, amely a 16. század hatvanas éveig zömében ugyancsak a balti–északi-tengeri útvonalon jutott Antwerpenbe, később Amszterdamba és Hamburgba –, hanem közvetve is, nem utolsósorban a délnémet városokon keresztül. Hiszen az utóbbiak a 16. század közepén még virágzó forgalmat bonyolítottak le az Alpokon át Észak-Itáliával, a Rajna vonalán Németalfölddel, s ugyanakkor rendszeres kereskedelmi kapcsolatban álltak Közép-Kelet-Európával, így a Duna mentén Magyarországgal, ahová elsősorban textilárut vittek, s onnan szarvasmarhát hoztak.

Az új nyugat-európai árstruktúra, legdinamikusabb összetevőjével: a „forradalmi” gabonaárakkal, elérte tehát Közép-Kelet-Európa országait is – Magyarországot is, amely maga nem exportált gabonát az atlanti parti fogyasztóknak –, és felhajtotta a mezőgazdasági termények árát a *belső* piacon is. Következésképpen nemcsak a nyugat felé irányuló kiviteli tevékenység, hanem a hazai piacon történő terményértékesítés is magas haszonnal kecsegtetett.

Éppen ez volt az a vonzóerő, amely a közép-kelet-európai országok földesúri osztályának egyes rétegeit-csoportjait arra ösztönözte, hogy bekapcsolódjanak az agrárterményekkel való kereskedelembe: ahol lehetett, a kiviteli üzletbe, ahol erre nem nyílt mód, a hazai forgalomba – latba vetve feudális kiváltságait is a városi-polgári kereskedőkkel és a paraszti árutermelőkkel szemben. Hogy pedig megfelelő mennyiségű piacra bocsátható terményhez jussanak, ismét fokozódó mértékben vették igénybe jobbágyaik terményjárdékait, majd kiterjesztették önkezelésű gazdaságukat (Gutswirtschaft, Vorwerk, fořwark, majorság), amelyet eleinte részben fizetett munkával, részben ingyenrobottal, a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve messze túlnyomóan robotmunkával műveltettek, – jobbágyaikat ismét röghöz kötve és munkajárdék-kötelezettségüket a végletekig kihasználva.

Az árforradalom illetően hatását egy másik szálon is nyomon követhetjük. A rohamos áremelkedés, a vele együtt járó nagyfokú pénzromlás a paraszti pénzszolgáltatásoknak – tehát a feudális földjárdék a 15. századra Közép-Kelet-Európában is előrenyomult formájának – értékét tetemesen csökkentette. Hogy a földesurak a pénzárdékot érték hanyatlásának arányában időről időre emeljék – mintegy „mozgó pénzárdék-skálát” vezessenek be –, természetesen nem jöhetett szóba. A jövedelemcsökkenés kézenfekvő ellenszeréül kínálkozott viszont, hogy a pénzárdékkal szemben a feudális járdék naturalis formáit aknázzák ki minél erőteljesebben, s így kárpótolják magukat a hanyatló értékű pénzszolgáltatásokért.

Az árforradalom – minthogy nemcsak az agrárárak és ipari árak között nyitotta tágára az ollót, hanem az árak és a munkabérek között is – *előrelendítette* a bérmunka alkalmazását a mezőgazdaság kapitalista vállalkozóinak, a tőkés bérlőknek üzemében. Így

történt Angliában, ahol „a pénz értékének állandó csökkenése arany gyümölcsöket termelt a bérlőnek”, hiszen hanyatló értékű pénzbért (munkabért) fizetett munkásainak és hanyatló értékű pénzjáradékot (bérlési díjat) a földtulajdonosnak; így „bérmunkásai és földesura rovására egyaránt gazdagodott” (Marx). Az árforradalom *visszavetette* ugyanezt a folyamatot a közép-kelet-európai földesurak önkezelésű gazdaságaiban, hiszen az utóbbiak legfőljebb kezdő kapitalisták voltak, de gyakorlott feudális járadékosok. A munkabéren a pénzromlás körülményei között maguk is nyertek volna ugyan, a pénzjáradékon azonban vesztek; márpedig ők nem a bérek és profitok gondolatvilágában éltek, hanem a járadékokéban.

Az árforradalom tehát – jóllehet Európa-szerte hasonló irányban befolyásolta az árak kölcsönös viszonyának, valamint az árak és bérek viszonyának alakulását – a nyugat-európaiától lényegesen eltérő hatást gyakorolt a *termelési* viszonyok alakulására Kelet-Európában. Itt a mezőgazdasági árukereskedelem és árutermelés feudális-földesúri módszereinek felülkerekedéséhez járult hozzá, ami viszont a természetes járadékokhoz való visszatérésnek, a naturálgazdálkodásba való bizonyos fokú visszahanyatlásnak, a servage-típusú jobbágyi kötelek létesítésének-visszaállításának következményét rejtette magában. Ez hátráltatta a belső piac, a társadalmi munkamegosztás fejlődését, hosszú időre torlaszt emelt a tőkés viszonyok kialakulásának falun és városban egyaránt; gátat vetett mind a kereskedő- és manufaktúra-burzsoázia, mind egy burzsoá orientációjú „új nemesség” kifermelésének, mind a paraszti polgárosulásnak.

Így a modern világgazdaság születésében levő rendszerének keretei között – Nyugat-Európa tőkésedő-iparosodó központi körzeteivel szemben – Közép-Kelet-Európa országai, általában tekintve, a külső agrárövezet szerepére szorultak, és a kései feudalizmus szintjén rekedtek.

Rendiség és abszolútizmus Kelet-Európában

Mintegy a 15–16. század fordulójától kezdve lépett fel tehát Közép-Kelet-Európa országaiban a gazdasági-társadalmi fejlődésnek az a nyugat-európaiától eltérő irányzata, amely a paraszti és polgári árutermelés visszaszorításához, a servage-jellegű jobbágyi alávetettség „második kiadásához” vezetett.

A gazdasági-társadalmi fejlődésnek ez a kedvezőtlen irányvétele természetesen politikai síkon is éreztette hatását. A „második jobbágyság” szerkezetéből – akárcsak az „első servage”-éből a feudalizmus korai századaiban – a gazdasági kizsákmányolásnak és a gazdaságon kívüli (politikai-jogi) kényszernek a falu, az uradalom szintjén való újbóli egyesítése következett. A politikai hatalom központosításával szemben éppen a decentralizált nemesi uralom megrögződése, a rendi intézmények megmerevedése, a magánföldesúri-territoriális erőszakapparátusok fennmaradása volt az az állami struktúra, amely megfelelt a kései feudális jobbágyrendszer kialakulásának.

Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy nemcsak a 15. század végén, a 16. század elején tobzódott fel újra az oligarchikus és rendi erők Közép-Kelet-Európa országaiban – akkor, amikor Mátyás és Kázmér utódaiként gyenge kezű Jagellók viselték a lengyelen kívül a cseh és a magyar koronát is –, hanem a 16. század java részén át. A mohácsi vész után – amikor V. Károly császár öccse, Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg került a

cseh-morva-sziléziai és (egy ideig mint Szapolyai János ellenkirálya) a magyar trónra (1526–1564) – az államszervezet központosításának a török hódítás sürgette lépései mellett is, a rendiség képviselői szerveinek szerepe lényegileg töretlen maradt ezeken a területeken. A lengyel–litván állam (lublini unió: 1569) pedig – amelyben a második jobbagység rendszerének törvényszerűségei már az utolsó Jagellók alatt, majd a dinasztia kihalta (1572) után szinte „vegytisztán” nyilvánultak – a *Rzecz Pospolita*, a rendi-„nemesi köztársaság” különösen éles formáit öltötte magára (articuli Henriciani, pacta conventa: 1573). Sőt, amikor a 16–17. század fordulóján az osztrák Habsburgok – a spanyol ág példáján indulva és jezsuita ösztönzésre, a II. Fülöp udvarában nevelkedett II. Rudolf (1576–1612) idején – először lendültek támadásba az ellenreformáció és az abszolutizmus eszméinek jegyében, csakhamar meg kellett hátrálniok országaiknak nagy részben protestánsná lett rendjei előtt, amelyek a lengyel mintájú „nemesi köztársaságok” szövetkezésében kezdték további útjukat keresni. S ha még hozzávesszük, hogy a kelet-német tartományok között a Hohenzollernek brandenburgi választófejedelemsége – többségében szintén protestáns hitre tért lakosaival – a rendi állam (Ständestaat) egyik legkifejezettebb példájául szolgált a reformáció-korabeli Németországban, elmondhatjuk: a rendiség diadala teljesnek látszott Európa e részén a 17. század elején. Annál meglepőbbnek tűnhetik viszont, hogy már a közvetlenül követő évtizedek során a Habsburg-országokban csakúgy, mint a térség több más államában, a centralizációs törekvések újult erővel léptek színre, a 17. század derekán-második felében pedig abszolút monarchiák kialakulására került sor.

Ennek a jelenségnek nem lelhetünk nyitjára oly módon, hogy az egyes közép-kelet-európai országok politikai szerkezetének változásait önmagukban tekintjük, de még úgy sem, hogy a Habsburg-dinasztia spanyol és osztrák ágának kapcsolataival, vagy a reformáció és ellenreformáció küzdelmének szélesebb összefüggéseivel kötjük egybe, hanem csak akként, hogy össz-európai kontextusban vizsgáljuk: a kora-újkori Európában megszülető – fentebb vázolt – *nemzetközi államrendszer* keretei között, annak részeként szemléljük.

A 16–17. században nemcsak a kereskedelmi kapcsolatok számai szövédket szorosabbá Európa nyugati és keleti része között; nemcsak gazdasági hatások – mint az árvizonyok új struktúrája –, vagy világnézeti-társadalmi áramlatok – mint a reformáció és ellenreformáció – gyűrűztek át viszonylag gyorsan nyugatról keletre, hanem a politikai érintkezés is intenzívebbé vált. Közép- és Kelet-Európa országai nem vonhatták ki magukat e politikai-katonai hatások alól sem, – annál kevésbé, mivel ezek még közvetlenebbül és drasztikusabb módon érvényesültek. A Nyugat- és Kelet-Európa közötti kapcsolatok és erőviszonyok nemcsak kereskedelmi mérlegekben, hanem – mindenekelőtt – a fegyveres erők „mérlegeiben” fejeződtek ki. S ha a kereskedelmi mérleg Nyugat- és Kelet-Európa országai között a 16. századi „agrár-árforradalom” viszonyai között az utóbbiak javára billent is, a hatalmi-katonai mérleg viszont a nyugat-európai centralizált monarchiák felemelkedésével nyilvánvalóan Kelet-Európa rovására váltott – különösen az 1560-as évektől kezdve, amikor a nyugati hadseregek mennyiségileg is felduzzadtak, s a (fentiekben már említett) „hadászati forradalommal” – táborig tüzérség és modern gyalogság bevezetésével – ütőképesség dolgában is minőségi fölénybe kerültek. Éppen a Nyugat-Európában kialakuló abszolút monarchiák fölényben levő hatalmi ereje, nemzetközi nyomása volt az a *külső rugózat*, ami egyes közép-kelet-európai kormányzatokat Nyugat

politikai struktúráihoz való igazodásra: hasonlóképpen központosított államgépezet és hadigépezet kiépítésére ösztönzött, – hogy biztosítsák fennmaradásukat, saját hatalmukat, „versenyképességüket” az európai államok állandósuló politikai-katonai vetelkedésében.

Abban a korszakban tehát, amikor Nyugat- és Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődése mindinkább *kettéágazott*, ugyanakkor hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy egész Európában csupán *egyféle* politikai rendszeré a jövő: a centralizált államszervezeté. Közvetlenül érzékelhetővé vált: csakis erős központosított hatalom képes arra, hogy visszaverje a kívülről jövő támadásokat, megvédje független államiságát, megszilárdítsa és megjavítsa helyzetét a nemzetközi küzdőtéren. Így a gazdasági-társadalmi feltételek *eltérő* alakulása ellenére a politikai fejlődés síkján a nyugat-európaihoz *hasonló* tendenciának is színre kellett lépnie Kelet-Európában.

Mi több: a közép-kelet-európai országok jövőjének kulcskérdése lett, hogy közülük melyeknek sikerül választ adni a nemzetközi „kihívásra” erős centralizált állam, abszolút monarchia megteremtésével, és melyek vallanak kudarcot a válaszádsban.

Az abszolutizmus nyugat-európai kibontakozásának első hulláma, amint láttuk, a kontinens déli pereme felől csapott fel: Spanyolország gyors és szertelen expanziója indította el a folyamatot. Az a támadás viszont, amelyben a nyugati abszolutizmus keleti irányú hatalmi nyomása közvetlenül akut formát öltött, az északi peremvidék felől zúdult néhány évtizeddel később a kelet-európai térségre: a Wasa-dinasztia uralma alatt hirtelenül felemelkedő Svédország terjeszkedése váltott ki hasonló következményeket, illetőleg kényszerítette ki a korábbi ilyen irányú kísérletek megújítását, kibontakoztatását. A Habsburg-, a brandenburgi, a lengyel és az orosz állam mind átélte a svéd invázió rendszeralakító „sokk-hatását”.

16. század végi előzmények után, a harmincéves háború mutatta fel a maga teljességében a Közép-Kelet-Európára hengeredő svéd roham nemzetközi jelentőségét. II. Gusztáv Adolf svéd király (1611–1632) látványos menetelése Németország belsejébe – ahonnan Európa meglepetésére visszavetette az osztrák Habsburg-ág hatalmát, Tilly, majd Wallenstein seregeit (Breitenfeld: 1631, Lützen: 1632) – volt a háború egyik fordulópontja. 1641-től kezdve svéd csapatok tartották megszállva Morvaország nagy részét, és 1648-ban a Vltava balpartján, Prágánál táboroztak. A vesztfáliai béke – amely, mint láttuk, véget vetett a spanyol Habsburgok nyugat-európai hegemoniájának – az osztrák Habsburg-ág egész további pályáját is jelentős mértékben meghatározta: megfosztotta attól az esélytől, hogy szilárd területi bázist biztosítson magának a német birodalom hagyományos országaiban, és centralizációs törekvéseinek súlypontját kelet felé tolta át.

Brandenburgot, amelynek választófejedelemé 1618-ban a porosz hercegséget is megszerezte (ez 1525 óta lengyel hűbérként, a Hohenzollern-család egy másik ágának kezén volt), 1631-től kezdve tartották megszállva a formailag szövetséges svéd király seregei, és rekvirálásaikkal érzékeny csapást mértek a nemesi junkerek tradicionális kiváltságaira. Amikor pedig a békeszerződés – amely ugyan valamelyest a Hohenzollern-hatalmat is gyarapította, de – az északról szomszédos tengerparti tartomány, Pomeránia fontosabb, nyugati részét Svédországnak juttatta, és a baltikumi hegemoniát az utóbbinak biztosította, Brandenburg immár állandó katonai fenyegetésnek volt kitéve. A brandenburgi porosz abszolutizmus kiépítése szinte közvetlen válasz volt erre a veszélyre. A „nagy

választó” I. Frigyes Vilmos (1640–1688) az állandó hadsereget s az ennek pénzügyi alapjául szolgáló adórendszert 1653-ban fogadtatta el a brandenburgi *Landtag*gal, s az 1670-es évek megújuló svéd hadjáratai idején – amikor először aratott győzelmet svéd csapatok felett (Fehrbellin: 1675) – terjesztette ki a porosz hercegségre (a későbbi Kelet-Poroszországra). Ekkor állította fel azt a *Generalkriegskommissariat*ot is, amely mint általános illetőségű legfelsőbb kormány szerv nemcsak a hadsereget tartotta fenn, hanem adót szedett, szabályozta a városi céhrendszert stb. – a továbbiakban a porosz abszolutizmusnak szinte egész arculatát kiformalta: a hivatalszervezetet úgyszólván a katonai gépezet melléktermékeként hozta létre.

A vesztfáliai béke utáni évtizedben érte a legsúlyosabb csapás észak felől Kelet-Európát: Lengyelország 1655. évi svéd inváziója, amely gyorsan összezúzta a lengyel pánok és szlachcicok laza rendi konföderációját. Varsó és Krakkó elesett, és az egész Visztula-völgyet felszaggatta X. Károly svéd király (1654–1660) seregeinek fel- és levonulása. A svéd–lengyel háború közvetlen politikai következménye abban állott, hogy Lengyelország kénytelen volt lemondani a porosz hercegség feletti hűbéri fennhatóságról. De általános következményei sokkal mélyebbek voltak. Az ország gazdasági és demográfiai tekintetben olyan súlyos pusztulást szenvedett, hogy a svéd támadás – amely a „vízözön” nevet kapta – egyszeriben felszínre hozta a „második jobbágyág” modelljének összes negatív következményeit, és szembeötlő választóvonalá lett a Rzecz Pospolita korábbi prosperitása és visszafordíthatatlan hanyatlása között. A rendi szervezethez makacsul ragaszkodó, azt végletes formáig decentralizáló, központosításra a vészes megpróbáltatások közepette is képtelen „nemesi demokrácia” immár csak néhány évtizedig (Sobieski III. János: 1674–1696) lépett fel nemzetközi erőtenyezőként; valójában nem tudott felépülni a svéd fegyverek által reámért s a 18. század elejének északi háborújában majd megismétlődő csapásból.

A lengyel–litván államétól gyökeresen eltérően alakult: a centralizáció irányában haladt a szomszédos keleti ország, Oroszország történelmi pályája. Az orosz földeknek a moszkvai nagyfejedelemség körül való egyesítését ösztönző külső veszély eleinte kelet-délkelet felől fenyegetett: a 15. század végéig az Aranyhorda, a következő század első felében a kazanyi és asztrahányi kánság, majd a – török fennhatóság alá került – krími tatárok intéztek meg-megújuló támadást ellene. De a 16. század közepétől kezdve már veszélyesebbé vált a nyugati katonai fenyegetés. A „rettegett” IV. Ivánnak (1533–1548) – aki felvette a cári címet, és az államszervezet központosítása jegyében hívta össze az első rendi országgyűlést – már össze kellett mérnie erejét nemcsak a lengyel, hanem a svéd hatalommal is, amely a hosszú livóniai háborúban (1558–1583) éppen Oroszország rovására szerezte meg első hídfőállását a balti partvidéken. Az ősi orosz uralkodóház kihaltát (1598) követő „zavaros időkben” pedig a lengyel és a svéd haderő Oroszország belsejébe, Moszkváig, illetve Novgorodig hatolt. S ha az 1611–12-i általános nemzeti felkelés vissza is verte a lengyel hódítókat, a Romanov-dinasztia trónrajutása (1613) pedig elhárította a cári trónra irányuló lengyel és svéd aspirációkat, – a békeszerződésekben (1617–18) Oroszországnak még (főképp Szmolenszk vidékén) jelentős területekről kellett lemondania a Rzecz Pospolita javára, és a svédekkel szemben is elvesztette útját a Balti-tengerhez. Az orosz állam végül is abban a küzdelemsorozatban került döntő próbatétel elé s formálódott-edződött abszolutizmussá, amelyet Lengyelországgal vívott Szmolenszk vidékéért és Ukrajna birtoklásáért (1632–1634, 1654–67), a krími kánság-

gal, illetve a török Portával Azovért, a fekete-tengeri kijáratért (1637-től többször ismétlődően 1696-ig), és kivált a svéd monarchiával a balti partvidékért és a baltikumi hegemoniáért (1656–1661, 1700–1721). Svédország utolsó nagyszabású katonai offenzívája idején és azzal szemben teljesítette ki majd I. Péter (1682–1715) az abszolút cári monarchia masszív államépítményét.

Oroszország, Brandenburg–Poroszország, az osztrák Habsburgok monarchiája – Közép- és Kelet-Európának azok az országai, amelyekben előretört a központosítás és létrejött az abszolutizmus valamilyen változata – fölemelkedtek történelmi pályájukon, és fontos helyet vívtak ki maguknak az európai nagyhatalmak között. Lengyelország viszont – amely továbbra is a rendi államszerkezet elavult formáihoz kötődött – egykori hatalmi súlyát elvesztette, és háttérbe szorult, utóbb pedig hosszú időre kiiktatódott Európa államrendszeréből.

Abszolutizmus és „második jobbágyság”

Természetes, hogy ahol az abszolút monarchia létrejött Kelet-Európában, ott csak azokra a társadalmi rétegekre támaszkodhatott, amelyek ténylegesen adottak és erre a célra felhasználhatóak voltak. Másszóval: a nemzetközi államrendszer nyomásának kényszere által létrehívott kelet-európai abszolutizmusoknak, mint politikai felépítményeknek, egyúttal alkalmazkodniok kellett saját *belső* gazdasági és társadalmi alapjaikhoz. Azokhoz a kelet-európai viszonyokhoz, amelyeket – Nyugat-Európától eltérően – nem a servage-típusú jobbági alávetettség megszűnése, hanem éppen annak létesítése-visszaállítása jellemzett; azokhoz a sajátos körülményekhez, amelyek korlátot szabtak a városi-polgári fejlődésnek, a kereskedő és manufaktúra-burzsoázia felemelkedésének.

A Kelet-Európában színre lépő abszolút kormányzatok így maguk is a servage alapjára helyezkedtek: megerősítették és kiterjesztették a feudális földesurak jogait jobbágyaik felett és a városokkal szemben, – hogy a földesurak viszont lemondjanak rendi képviselői jogaikról a központi hatalom javára. A monarchák éppen azáltal tudták elérni, hogy a rendek feladják politikai kiváltságaikat kormányzati szinten, hogy cserében biztosították földesúri hatalmukat a falu, az uradalom szintjén. Így történt, hogy a „második jobbágyság” megszilárdítása Brandenburg-Poroszországban, Oroszországban és a habsburgi Csehországban ugyanazokban az évtizedekben ment végbe, amikor az abszolút állam szervezeti kiépítése lendületet vett.

Brandenburgban I. Frigyes Vilmos – mint fentebb már utaltunk rá – 1653-ban kötötte a junkerekkel azt a híres „társadalmi szerződést”, amely szerint az utóbbiak megszavazták a parasztoktól és városoktól behajtandó adót az állandó hadsereg fenntartására, a fejedelem pedig a falusi munkaerőt visszavonhatatlanul az úr személyéhez, illetve a nemesi birtokhoz kötötte. A következő évtizedekben a – servage-nak lényegileg megfelelő – *Leibeigenschaft* (illetve Erbuntertänigkeit) úgyszólván általánossá vált az Elbától keletre eső Hohenzollern-területeken, – miközben a monarchia a rendi képviselői szerveket mindinkább háttérbe szorította, a nemességet pedig (a hivatalvásárlás nyugat-európai rendszerétől eltérően) közvetlenül vonta be a hadsereg tisztikarába s az állami bürokráciába: a közigazgatás helyi egységévé nagyjából magát a lovagbirtokot tette. Így a junker-osztály – rendi intézményeinek elcsökevényesítése ellenére is – közvetlenül azonosnak érezte a maga érdekeit a Hohenzollern-államéval, amely mindezen felül gazdasági

tevékenységét is elősegítette birtokain, s nemcsak mezőgazdasági, hanem ipari vállalkozásait is, a városi polgárság rovására.

Oroszországban 1649-ben bocsátotta ki a Moszkvában az előző év őszén összeült rendi országgyűlés (zemszkij szobor) azt a történelmi jelentőségű törvénykönyvet (szobornoje ulozsényije), amely a szökött parasztok felkutatását és visszavételét korlátozó határidő („meghatározott évek”: korábban a szökéstől számított 5–15 év) megszüntetésével véglegesítette és jogi formában rögzítette a falusi népesség zömének megkötöttségét, a földesurak teljhatalmát jobbágyaiknak élete és vagyona fölött (kreposztnyicsesztvo); egységesítette a városok ellenőrzését és adófizetését; egyben – IV. Iván vagy egy évszázaddal korábbi (1556) rendelkezését felújítva – általános elvként mondta ki a nemesi föld katonai szolgálati kötelezettségét s ennek fejében átörökölhetőségét. A parasztság jobbágyosításának proklamálását itt is gyorsan követte a rendi képviseleti állam átváltása abszolút monarchiába: az utolsó *zemszkij szobor* 1653-ban ült össze; a moszkvai „méltóságok” két gyűlése 1682–83-ban már csak halvány árnyéka volt a korábbiaknak. Az örökletes földesúri birtok (votcsina) és az élethosszig szóló szolgálati földbirtok (pomesztye) közötti különbség megszűnése, a szolgáló nemesség intézményének kiteljesedése pedig – amely a földesurakat a hadseregben és az államapparátusban való szolgálatra kötelezte, a jobbágyokat viszont uraikhoz kötötte, hogy ellássák őket az állami szolgálatukhoz szükséges eszközökkel – még a poroszországinál is közvetlenebbé tette a nemesi osztályuralom és abszolút államszervezet funkcionális egységét.

Bizonyos tekintetben hasonló jellege volt azoknak a fejleményeknek, amelyekre az osztrák Habsburgok országaiban, kivált Csehországban került sor, már a harmincéves háború alatt és azt követően. Miután a háború első szakaszában a Katolikus Liga erői megsemmisítő csapást mértek Fehérhegynél a cseh protestáns-rendi felkelésére (1620), a jezsuiták vakbuzgó neveltjének, II. Ferdinánd császárnak (1619–1637) kormányzata a gyökeres cseh főnemesség zömét proskribálta, birtokaikat elkobozta, s katonai kalandorokból és udvari kegyencekből egy új, kozmopolita arisztokráciát hozott létre. Erőszakos ellenreformáció űzte ki a kálvinista és lutheránus lelkészeket; új „alkotmány” (Verneuerte Landesordnung; 1627) törölte el a királyválasztást és degradálta látszatszerepre a rendi képviseleti intézményeket, amelyeknek hagyományos vezető rétegét kiiktatták. A Habsburg-abszolútizmus – amely előtt a svéd fegyverek elzárták az utat Németországban, a magyar függetlenségi küzdelmek és a török hatalom pedig egyelőre korlátot állítottak Magyarországon – diadalmaskodott Csehországban. Ennek önálló léte megszűnt, de a többi örökös tartomány rendi önkormányzatát is új szabályozás törte meg. Ferdinánd már közvetlenül Fehérhegy után, 1621-ben oszthatatlannak nyilvánította az osztrák ág birtokait: a főhercegek immár nem örökölhettek külön tartományokat, mint ahogy az eddig történt. Az udvari és az alsó-ausztriai hivatalok mindinkább központi kormányzervekké fejlődtek az összes tartományokra kiterjedően, elkülönülve a német birodalmi (császári) kormányzervektől. Ausztriából külön birodalom lett; az új „cseh” arisztokrácia pedig, amely frissen nyert birtokain a robotrendszer, a „második jobbágy-ság” (nevolníctvo) kíméletlen rendszabályait valószínűsítette meg, vált a katolikus főpapság mellett az Osztrák Ház másik fő társadalmi bázisává és I. Lipót (1658–1705) alatt tovább épülő centralizált államapparátusa csúcsszerveinek fő kádertartóalakjává.

A kelet-európai abszolútizmusok szükségszerű alkalmazkodása a nyugat-európaiaktól eltérő belső feltételeikhez – a politikai hatalom kormányzati szinten való központosítása,

ugyanakkor a paraszti népesség zömének a falu, az uradalom szintjén a földesurak gazdasági és gazdaságon kívüli kényszerének való újbóli kiszolgáltatása – sajátos, a nyugat-európaítól eltérő módon vetette fel az állami (királyi, kincstári) birtokok kérdését is. Nevezetesen: fölébresztette azt a követelményt, hogy a feudális földtulajdon egy része közvetlenül a király (az állam) birtokába kerüljön vagy maradjon, – mintegy ellensúlyként vagy biztosítékként az uralkodó és a rendek közötti „társadalmi szerződés” netáni megbillenése, megingása esetére.

A reformáció címén kisajátított hatalmas egyházi uradalmakat ugyan VIII. Henrik Angliájában is az állam foglalta el, de ezek hamarosan adományozás révén királyi kegyencek, s főként vásárlás útján spekulánsok, kereskedők, illetve „új nemesek” kezére jutottak; 1688–89 után pedig úgyszólván általánossá vált az „állami uradalmak csalárd elköttyavetyélése” (Marx) – jelentős mozzanataként a földtulajdon mobilizálásának, a tőkés agrárviszonyok térhódításának. A reformációhoz való csatlakozásnak a kontinentális Európában is fontos indítéka volt az egyházi vagyon szekularizálásának csábereje, de lényegesen különböző következményekkel. A német tartományfejedelmek közül számosan, mint láttuk, kapva kaptak az alkalmon – nem utolsósorban a Hohenzollern-család, amelynek egyik tagja, a német lovagrend nagymestere létere, 1525-ben a reformációhoz állt: így szerezte meg a lovagrend birtokainak maradványát, a már említett porosz hercegséget. Hasonlóképpen jártak el kortársai, a lutheri eszméket befogadó VIII. Keresztély dán és Wasa Gusztáv svéd király, a megreformált egyházat mindkettejük az államhatalomnak rendelvén alá. S ha a 16. század folyamán az állami birtokok jelentős részét az arisztokrácia tulajdonította is el, Svédországban már 1604-től kezdve megindult az ellentétes folyamat: az ún. redukció művelete, ami Gusztáv Adolf leánya, Krisztina királynő (1632–1654) idején megszakadt ugyan, de a század utolsó harmadában a korona-uradalmak nagy részét visszaállította, s az államjövödelmeket tetemesen megnövelte. Így a kiterjedt kincstári birtokok Svédországban csakúgy, mint Brandenburg-Poroszországban fontos támaszai lehettek a kiépülő abszolút monarchiának. XI. Károly (1660–1697) központi hivatalsszerveként hozta létre a „redukciós bizottságot”; I. Frigyes Vilmos államapparátusának pedig a *Komissariat* mellett volt egy *Domänen* ágazata is, amely az állami domíniumokat adminisztrálta.

Ami az osztrák Habsburgokat illeti, a reformáció terjedésével kapcsolatos szekularizálás őket két vonalon is igen érzékenyen érintette: a német birodalomban a tartományfejedelmek megerősödése révén; osztrák örökös tartományaikban, s kivált Csehországban meg Magyarországon a tömegesen protestánsná tért főuraknak és nemeseknek az egyházi javak és jövedelmek (dézsmák) megszerzése körül kifejtett serény buzgalma folytán. Ellenreformációs ellentámadásuk során tehát mindkét vonalon igyekeztek visszautni. II. Ferdinánd császár 1629-ben adta ki *Restitutionsediktjét*, amely elrendelte az augsburgi vallásbéke, sőt az 1552 óta szekularizált egyházi birtokok visszaadását. A legtöbb protestáns fejedelem elveszítette volna ezzel emberöltőkön át birtokolt, egykor egyházi területeit; egyúttal pedig a császári család, egyes tagjainak katolikus egyházi méltósága révén, nagy területi hatalommá vált volna a birodalom belsejében is – nem is szólva a dinasztia hadvezérééről. Wallensteinről, akiből már birodalmi tartományúr lett. Ezeknek a perspektíváknak azonban – amelyek már a katolikus német fejedelmeket is megriasztották – útját állta a svéd Gusztáv Adolf beavatkozása, behatolása Németország szívébe (1631–32), ami – mint korábban rámutattunk – a harmincéves háború egyik

fordulópontja volt. II. Ferdinánd lemondani kényszerült a restitúció végrehajtásáról a lutheránus fejedelmekkel szemben; s az utóda, III. Ferdinánd (1637–1657) idején tető alá hozott vesztfáliai békemű nemhogy csökkentette, hanem növelte a német fejedelmek birtokállományát, és végképpen megghiúsította a Habsburgoknak azt az ígyekezetét, hogy közvetlen családi birtokokra támaszkodhassanak a *Reich* hagyományos országaiban.

Több siker kísérte a Habsburg-dinasztia ellenreformációs centralizáló tevékenységét a másik vonalon: az örökös tartományokban – amelyek közé Fehérhegy után Csehország is besorozódott –, s ezzel kapcsolatban azt a törekvését is, hogy családi (kincstári) uradalmak erőforrásait biztosítsa a maga számára ezekben az országokban. Magyarországon pedig, ha a 16. század első felében a zömükben protestánssá lett földesurak nemcsak egyházi javadalmak szerzése, hanem királyi birtokoknak I. Ferdinánd óta rendszeresen folytatott donációja és zálogosítása révén is jócskán gyarapodtak, akkor az ellenreformációs Habsburg-abszolutizmus első rohama II. Rudolf idején igen jellegzetesen kapcsolódott össze az udvari kamara devolúciós politikájával, majd a fiskális pörökével, hogy azok fej- és jószágvesztéssel végződve, a birtokokat királyi kézre adják. Ám e gyakorlat továbbfolytatásának útját állotta a Bocskai-felkelés, és a magyar főurak nagy része II. és III. Ferdinánd alatt akként térhetett vissza a római egyház kebelébe, hogy birtokjogaik lényeges sérelmet nem szenvedtek. Így csak a vesztfáliai béke után, az Osztrák Ház hatalmi súlypontja kelet felé tolódván, jelent meg a bécsi abszolutizmusnak az az újabb, Lipót-féle kiadása, amely a Wesselényi vezette szövetkezés megtorlásaként ismét a nagyarányú birtokelkobzások eszközához nyúlhatott – anélkül azonban, hogy ez Magyarországon a Habsburg-hatalmat a svéd vagy porosz abszolutizmuséhoz fogható fiskális uradalmi bázishoz juttatta volna.

A királyi birtokok – adományozás, zálogosítás vagy eladás révén – Lengyelországban is növekvő mértékben kerültek főurak kezére a 16. század első felében. Velük szemben a – gabonakonjunktúra viszonyai között anyagilag erősödő – középnemesség már az 1520-as évektől kezdve fellépett a királyi javak visszavétele (az ún. *executio*) követelésével, s az utolsó Jagelló, Zsigmond Ágost idején, az 1562–63. évi piotrkóvi országgyűlésen törvényt fogadtatott el az 1504 után szerzett koronajavak felülvizsgálatáról. A törvény végrehajtása azonban elakadt a főurak ellenállásán. A következő évtizedekben az ellenreformáció megindulása, majd gyors felülkerekedése Báthori István (1576–1586), s különösen a „jezsuita király” III. (Wasa) Zsigmond (1587–1632) alatt szintén nem hozott változást a földtulajdonnak a magánföldesurak és a király közötti megoszlását illetően. Mágánások és szlachcicok egyaránt megtértek a katolikus hitre, s összetalálkoztak a nemesi „arany szabadság” védelmében, a királyi hatalom korlátozásában. Jellemző, hogy a Jagellók kihalta után – akik nagy királyi domíniumokkal bírtak eredeti, litván tartományaikban – a lengyel rendek vagy egy évszázadig nem ültettek hazai dinasztát az ország trónjára, hanem francia, magyar és svéd (utóbb pedig szász) uralkodókat részesítettek előnyben – akiknek persze nem volt családi uradalmuk az idegen földön. (Az a Sobieski János viszont, akinek az uralma idején újból felcsillanni látszott a Rzecz Pospolita régi fénye, egyben családi birtokbázisának kiépítésén buzgólkodott.) Talán nem tévedünk, ha a fentiekben is egyik okát (illetve következményét) látjuk a rendiség túlhatalmának, az abszolút monarchia elvetélődésének Lengyelországban.

A szomszédos Oroszországban e téren is másképpen alakultak a dolgok. Éppen a Jagelló-ház kihalta körüli időben valósította meg IV. Iván cár egyik különösen drasztikus

rendszabályát: a bojártanács által kormányzott *zemscsinával* szemben, az államterület másik felét – méghozzá a legtermékenyebb, az állam központjában fekvő és kereskedelmileg is legfontosabb vidékeket – *opricsnyinának*, a cár személyes földtulajdonának nyilvánította. S ha ezt az intézményt eredeti formájában nem is lehetett sokáig fenntartani (1565–1572), a földterület egy (időnként változó nagyságú, de) egyáltalán nem jelentéktelen részének uralkodói, illetve állami tulajdonban tartása – a birtokadományozások ellenére is – végigkísérte a cári abszolutizmus kialakulásának és megszilárdulásának egész folyamatát. Az „udvari”, illetve „feketeszántós” parasztok, utóbb összefoglaló néven „állami parasztok” (goszudarsztvennűje kresztyáne) a magánföldesúri jobbágyoknál viszonylag kedvezőbb helyzetben voltak, amennyiben csak az államnak adóztak, és elkerülték a *kreposztnyicsesztvo* teljes személyi kiszolgáltatottságát. A majdan I. Péter alatt végrehajtott „revízió” Oroszország mintegy 14 milliós lakosságából több mint 1 millió férfit sorolt az állami parasztok kategóriájába.

A fentiekből kitűnően tehát a 16–17. századi kelet-európai fejlődés a kora-feudális servage „második kiadása” mellett a kora-feudális „domaniális” államháztartást, királyi birtokrendszert idéző elemeket is kitermelt magából – bizonyos fokig ellensúlyaként a magánföldesurak jobbágyaik feletti teljhatalmának.

Ám minden olyan mozzanatnál, amely ellentmondásossá tette az uralkodó és a rendek közötti „társadalmi szerződést”, Közép-Kelet-Európa államainak többségében nyomósabbaknak bizonyultak azok az érdekek, amelyek összekovácsolták ezt az egyezséget. Ebben a vonatkozásban kell utalnunk arra a további sajátosságra is, amelyet a térség országainak a nyugat-európaiakétól lényegesen elmaradó népsűrűsége jelentett. A gyér népesség, a közvetlen termelők számának alacsony volta vagy megfogyatkozása, a „munkaerőhiány” *önmagában* nem határozza meg a feudális fejlődés irányát a falun: nemcsak servage-jellegű kötelékek, hanem szabadabb paraszti viszonyok kibontakozásának is emeltyűje lehet – a gazdasági és politikai feltételek *összességének* alakulásától, nem utolsósorban a *városi* szektor helyzetétől függően. A 14–15. századi Nyugat-Európában az előző századok népszámnövekedését felváltó demográfiai visszaesés – mint fentebb utaltunk rá – nem vezetett a servage újbóli megerősödéséhez, hanem annak éppen lazulásához, megszűnéséhez járult hozzá, mert erőteljes volt a városi-polgári fejlődés, és előrehajtotta a természetes jobbágyszolgáltatások pénzjárdékra való kommutálását. A 16–17. századi Kelet-Európában viszont az alacsony népsűrűség, a háborús munkaerő-fogyatkozás nem párosult a gazdasági feltételek hasonló alakulásával, hanem – mint láttuk – éppen e folyamatok megrekedésével-elakadásával esett egybe; így a járadékszolgáltatók helyhez kötésére, servage létesítésére-visszaállítására irányuló földesúri törekvéseknek nyújtott lehetőséget.

De a lehetőség valósággá válása még így sem ment könnyen. Bár a nemesi rendek már a 15–16. században Közép-Kelet-Európa-szerte lépéseket tettek, hogy gátat vessenek a kizsákmányolás folyamatosságát veszélyeztető hagyományos paraszti mobilitásnak, és törvényeket hoztak a falusi termelő népesség örökös jellegű megkötésére, – ezeknek a rendszabályoknak a végrehajtása általában részleges és tökéletlen maradt. A földesúri magánhatalmak mégoly zsarnoki szervezete sem lehetett képes arra, hogy megbirkózzék a jobbágyi osztályharc szinte állandó formájával: a szökéssel, meneküléssel – kivált olyan súlyos vérveszteségek után, aminőt a tizenöt éves, a harmincéves vagy a svéd háborúk pusztításai okoztak, s kivált olyan országokban (mint Oroszország), ahol széles, lakatlan

határvidékek nyújtottak teret a jobbágyszökésre. Ily módon magukból a kelet-európai gazdasági-társadalmi feltételekből is kisarjadt a rendi decentralizáltság tendenciája *mellett* – még ha voltaképpen ez volt a servage-jellegű jobbági kötelek „második kiadásának” adekvát politikai rendszere – egy olyan *belső* indíték is, amely az elnyomó apparátus központosítása és egységesítése felé hajtotta a feudális nemességet.

S ha ez az utóbbi tendencia – a *belső* elnyomó, rendfenntartó funkciók centralizálása – az osztályharc úgyszólván mindennapos, „békés” formáival szemben is objektív követelményként jelent meg, még inkább áll ez az osztálykonfliktusok kiemelkedő, fegyveres szakaszaira, amelyek pedig szükségszerű velejárói voltak a társadalmi feszültség fokozódásának, a földesúr–jobbági osztályellentét kiélesedésének a „második jobbágyság” viszonyai között a kelet-európai országokban.

A 17. századi Kelet-Európa legnagyobb parasztmozgulásában: az 1648. évi ukrainai felkelésben a határvidék szabadabb létfeltételei védelmezésének és a jobbági alávetettség elleni tiltakozásnak a motívumai sajátos módon vegyültek össze. A lengyel–litván állam akkori fennhatóságához tartozó Dnyeper-vidék viszonylag privilegizált kozákjai robbantották ki, de hamarosan általános felkeléssé vált, amelyben az ukrán jobbágyok együtt harcoltak a szegény kozák parasztsággal a lengyel főurak ellen – akik itt a lublini uniót követően hatalmas latifundiumokat szereztek –, s néhány éven belül a galíciai lengyel jobbágyokat is magukkal ragadták. Az 1654. évi perejaszlavi egyezmény – amely végül is az egész Dnyeper-balparti Ukrainát Oroszországgal egyesítette – mintegy szimbolizálta a kelet-európai régió két szomszédos és vetélkedő államának történelmi pályáivét a 17. században. A lengyel „nemesi köztársaság” – amelyben a rendi decentralizáltság immanens tendenciáját nem tudta leküzdeni a központosítás történelmi szükséglete – képtelennek bizonyult legyőzni a kozákokat, éppúgy, ahogy a közvetlenül követő években nem tudott ellenállni a svéd „vízözönnek”. A központosított cári hatalom képes volt mindkettőre: visszaverni a svéd támadást, és nemcsak alávetni a kozákokat, hanem a későbbiekben felső rétegeket elnyomó apparátusa elit-alakulatává szervezni.

De minden közép-kelet-európai ország nemességének szembe kellett néznie a 17. század folyamán a „második jobbágyság” nyűgébe szorított falusi tömegek fegyveres forrongásaival. Brandenburg központi vidéke többször is paraszti kitörések színtere volt 1645 és 1656 között. A harmincéves háború időszakában, úgyszólván Fehérhegy másnapjától kezdve, nemegyszer lobbantak fel helyi jellegű parasztmozgalmak Csehországban is; 1680-ban pedig ausztriai csapatokat kellett bevetni az országos parasztfelkelés elnyomására. Oroszországban 1606–1607-ben a Moszkvát is megostromló nagyerejű Bolotnyikov-parasztháború, 1633–1634-ben a szmolenszki körzetben szervezkedő Iván Balasov vezetete mozgalom, 1670–1671-ben az Asztrahántól Szimbirszkig terjedő parasztháború Sztjepán Rázinnal az élen, adta messze hangzó jelét a paraszti elkeseredettségnek.

Az osztályharc fokozódó intenzitása olyan *belső* válsághelyzeteket teremtett, amelyekben a feudális nemesség osztályhatalmát és tulajdonát egészében veszélyeztetettek érezte, s ez centripetális erőként hatott reá széthúzó hajlandóságaival szemben. Az abszolút állam felemelkedése a 17. században végül is levezette a földesúri osztály kollektív veszélyérzését: centralizált katonai-politikai apparátusa biztosítékát nyújtotta a jobbágyrendszer stabilitásának, a nemesi osztályuralomnak.

Ilyenképpen a gazdasági-társadalmi viszonyok *belső rugózata* végül is szintén az abszolútizmus felé hajtott Kelet-Európában, és egy irányban hatott annak *külső rugózata*–

val: a külső veszélyérzettel, a nemzetközi államrendszer nyomásával. Ekként jött létre az abszolút monarchia az Elbától keletre fekvő területek nagy részén is, hogy a korszak össz-európai jelenségévé váljék. S így történt, hogy az abszolutizmus Kelet-Európában nemcsak általában a feudális rendszerhez kötődött – illetőleg nem a feudalizmusnak a servage utáni formájához, mint Nyugat-Európában –, hanem a feudalizmus kései kiadásával, a „második servage” rendszerével fonódott össze.

Jegyzetek

A 16–17. század egyetemes történetének könyvtárnyi irodalmából ehelyütt csak néhány olyan, jobbára frisskeletű munkára utalok, amelynek szempontjait vagy eredményeit közvetlenül értékesítem előadásomban.

Az események általános áttekintésére, a hézagpótló szovjet Világtörténet (főszerkesztője: *J. M. Zsukov*) IV. és V. kötetén kívül (magyar fordításban: Bp., 1963–1964.), főleg a Fontana History of Europe c. sorozat idevágó kötetei bizonyultak hasznosnak, különösen *G. R. Elton*, Reformation Europe 1517–1559, London, 1963. és *J. H. Elliott*, Europe Divided 1559–1598, Glasgow, 1968, amely – az országokra tagolt szerkezetű világtörténeti művektől eltérően – az államközi kölcsönhatásokat állítja előtérbe.

A felfedezésekre és gyarmatosításra: Die Entdeckung und Erforschung der Erde, Leipzig, 1961.; *J. H. Parry*, The Establishment of the European Hegemony 1415–1715, New York⁵, 1965.; *D. B. Quinn*, Exploration and Expansion of Europe. In: XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports I, Wien, 1965. – A felfedezések, a világtengeri hajózás tudományos-technikai feltételeire: *D. W. Waters*, Navigational Developments in the 13th to the 18th centuries, Prato, 1973.; *F. C. Lane*, Technology and Productivity in Seaborne Transportation, Prato, 1973. – Genovaiak szerepére a portugál–spanyol tengeri vállalkozásokban: *Ch. Verlinden*, From the Mediterranean to the Atlantic. Aspects of an Economic Shift, The Journal of European Economic History, I, 3, 1972. – Noha már *A. H. Lybyer* (The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade, The English Historical Review, CXX, 1915) cáfolta azt a tételt, mely szerint az oszmán–török hódítás elzárta volna a keleti kereskedelem hagyományos útonalait, ezt és az ebből származó fűszeráremelkedést mindmáig gyakran tekintik az Indiába való közvetlen tengeri út kutatása indítékának. A cáfolatot teljessé tette legújabbban: *F. C. Lane*, Pepper Prices Before Da Gama, The Journal of Economic History, XXVIII, 4, 1968. és *E. Ashtor*, La découverte de la voie maritime aux Indes et les prix des épices. In: Mélanges en l'honneur de Ferdinand Braudel, Toulouse, 1973, I. – A felfedezések és a gyarmatosítás történeti helyét megállapító *Marx*-idézetek a Tőke I. kötetének 24., illetőleg III. kötetének 20. fejezetéből valók.

A feudális formáció eredeti jellegére, a servage (Leibeigenschaft) létrejöttére és felbomlására elméletileg alapvető *Marx* okfejtése a Tőke III. kötetének 47. fejezetében. – A modern polgári közgazdasági irodalom, többek közt *J. Hicks*, A Theory of Economic History, Oxford, 1969. (107. és köv. o.) s különösen *E. D. Domar*, The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis, The Journal of Economic History, XXX, 1, 1970. joggal hangsúlyozza, hogy a gyér népesség, a magas föld/munkaerő arány hatékony ösztönzője lehet a parasztok servage jellegű megkötésének; de figyelmen kívül hagyja a falu–város viszonylatok közrehatását, így nem tudja megmagyarázni: miért nem erősödött meg újra a servage Nyugat-Európában 1350 körül. – A 14–15. századi demográfiai visszaesésre *M. M. Postan*, Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages. The Economic History Review, II, 3, 1950.; a városfejlődés előrehaladására ez időben: *G. Duby*, Les sociétés médiévales: Une approche d'ensemble, Annales ESC, 1971, 1.; mind az 1150 és 1300 közötti fellendülés, mind az 1300 és 1400 közötti recesszió a villeinage (servage) bomlásának irányában hatott: *B. H. Slicher van Bath*, The Agrarian History of Western Europe a. D. 500–1850, London, 1963.

A centralizáció folyamatára, a nyugat- és kelet-európai abszolutizmus létrejöttére és intézmény-rendszerére vonatkozó felfogásom az utóbbi évtizedek élénk nemzetközi és hazai vitái nyomán, részben az azokban való közvetlen részvétel során formálódott ki. Az 1955. évi római történeisz-

kongresszuson *R. Mousnier* és *F. Hartung* mutatták be átfogó igényű tanulmányukat: *Quelques problèmes concernant la monarchie absolue*. In: X. Congresso Internazionale di Scienze Storici, Relazioni IV, Firenze, 1955; ehhez marxista részről jelentős kritikai állásfoglalás: *A. Sz. Szamojlo*, *Problema abszoljutnoj monarchii v szovremennoj markszisztkoj i burzsoaznoj isztoriografii. Po materialam X Mezdunarodnogo kongressza isztorikov*. In: *Szrednie veka*, XVI, Moszkva, 1959.; vö.: *Sz. D. Szkazkin*, *Problemü abszoljutizma v Zapadnoj Evrope (vremja i uslovija ego vozniknovenija)*. In: *Iz isztorii szrednevekovoj Evropü*, Moszkva, 1957. – Az 1960. évi stockholmi kongresszuson a kérdéskör vitája *J. Vicens Vives* előadása kapcsán folytatódott: *Estructura administrativa estatal en los siglos XVI y XVII*. In: XI° Congrès International des Sciences Historiques, Rapports IV, Göteborg–Stockholm–Uppsala, 1960. – Az egyidejű hazai abszolútizmus-vita főbb anyagai: *Történelmi Szemle*, 1962, 2. – A témát az 1965. évi bécsi történeztkongresszus újból napirendre tűzte, *Molnár E.* fontos referátumával: *Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme*. In: XII° Congrès International des Sciences Historiques, Rapports IV, Wien, 1965.; ennek vitája: *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, XIV, 3, 1965. és XII° Congrès International, V, Actes, Wien, 1967. – Az 1970-ben Moszkvában tartott történeztkongresszuson az Európa problémái a XVII. században c. főtéma, ezen belül a lengyel *J. A. Gierowski* előadása: *L'Europe centrale au XVII siècle et ses principales tendances politiques (XIII Mezdunarodnüj Kongressz isztoricseszkih nauk, Dokladü Kongressza I, 5, Moszkva, 1973)* váltott ki további eszmecserét a kérdésben; a magyar vitafelszólalások: *Századok*, 1971, 2. – Időközben a szovjet történettudomány újabb kutatásokat (lásd később) és vitát kezdeményezett az abszolútizmusról, többek között: *A. N. Csisztozvonov*, *Nekotorie aszpektü problemü geneziszsa abszoljutizma, Voproszü Isztorii*, 1968, 5.; a XIV. történeztkongresszuson (San Francisco, 1975) pedig a témával évtizedek óta foglalkozó szovjet történészek tartottak összehasonlító módszerü előadást: *L. V. Cherepnin – V. T. Paszuto*, *The Formation of the Russian Centralised State Viewed from a Comparative-Historical Aspect*, San Francisco, 1975.; a magyar hozzászólás: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 22, 1976. – Felfogásomban azóta megerősített s azt továbbfejleszteni segített az angol marxista *P. Anderson* értékes könyve: *Lineages of the Absolutist State*, London, 1975, amelyet előadásom egyes részleteiben is felhasználtam; vö. még *E. Hobsbawm*, *The Crisis of the 17th Century, Past and Present*, 5–6, 1954, aki az abszolútizmus megszilárdulását a 17. századi válsággal hozta kapcsolatba. – A legújabb kísérlet az abszolút monarchiák tipológiájára (a burzsoáziához való viszony alapján: spanyol-, illetőleg Tudor-típusú abszolútizmus): *B. Šindelař*, *Trídne politické aspekty absolutní monarchie v 16–18. století*, *Československý Časopis Historický*, 1976, 4.

A reneszánsz és reformáció néhány mozzanatának tárgyalásához gazdag anyagot nyújtott: *A. Ofeetea*, *A reneszánsz és reformáció*, Bp., 1974.; *A. Dufour*, *Humanisme et Réforme*, In: XII° Congrès International des Sciences Historiques, Rapports III, Wien, 1965.; *A. G. Dickens*, *Reformation and Society in Sixteenth Century Europe*, London, 1966. – A német és olasz városfejlődésre, a *contado-ra*: *J. Le Goff*, *The Town as an Agent of Civilisation 1200–1500*. In: *The Fontana Economic History of Europe, The Middle Ages*, London–Glasgow, 1972. – Az itáliai korakapitalizmus, városállamiság és reneszánsz összefüggéseire: *Heller Á.*, *A reneszánsz ember*, Bp., 1967. (A kérdés újabb vitája *H. Baron*, *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, Princeton, 1966. nyomán: *Past and Present*, XXXIV, 1966.) – A Mediterráneum és hanyatlása: *F. Braudel*, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris², 1966.; *Crisis and Change in the Venetian Economy in the 16th and 17th centuries* (ed. by *B. Pullan*), London, 1968. – A németországi reformáció gazdasági-társadalmi feltételeihez: *M. M. Szmirin*, *K isztorii rannego kapitalizma v germanszkij zemljah (XV–XVI vv.)*, Moszkva, 1969. – A reformációról, mint „a burzsoázia első számú forradalmáról”: *G. Vogler*, *Marx, Engels und die Konzeption einer frühbürgerlichen Revolution in Deutschland*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1969, 1. és *Friedrich Engels zur internationalen Stellung der deutschen frühbürgerlichen Revolution*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1972, 1. (valamint más vitacikkek). – A reformációra vonatkozó *Engels*-idézetek A „Parasztháború” hoz, *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége*, illetve *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig c. művekből* valók.

N. Machiavelli munkáját Lányi M. fordításában használtam: *A fejedelem*². Bp., 1944. az idézetek: 21, 64. o.; *J. Bodin* művének maga a szerző által készített latin fordítása és bővített kiadása: *De Republica libri sex*², Francofurti, 1591, az idézetek: 136, 888, 903. o. – A „hadászati forradalom”-ról

és a zsoldosok szerepéről: *M. Roberts*, *The Military Revolution 1560–1660*. In: *Essays in Swedish History*, London, 1967.; *V. C. Kiernan*, *Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy, Past and Present*, 11, 1957. – A spanyol hatalom fölemelkedése és hanyatlása: *J. Lynch*, *Spain under the Habsburgs, I, Empire and Absolutism 1516–1598*, Oxford, 1964.; *P. Chaunu*, *L'Amérique et les Amériques*, Paris, 1964.; *J. H. Elliot*, *The Decline of Spain, Past and Present*, 20, 1961. – A Habsburgok és a Valois-, majd Bourbon-dinasztia vetélkedése az európai hegemoniáért: *H. Lutz–F. H. Schubert–H. Weber*, *Frankreich und das Reich im 16. und 17. Jahrhundert*, Göttingen, 1968.; *S. H. Steinberg*, *Der dreissigjährige Krieg und der Kampf um die Vorherrschaft in Europa 1600–1660*, Göttingen, 1967. – A francia abszolutizmus kiteljesedésének folyamatára: *A. D. Ljublinszkaja*, *Francia v nacsale XVII veka*, Leningrad, 1959. és *French Absolutism: The Crucial Phase 1620–1629*, Cambridge, 1968.; *B. F. Porsnev*, *Narodnue vossztanija vo Francii perez Frondoj*, Moszkva–Leningrad, 1948.; *J. H. M. Salmon*, *Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth Century France, Past and Present*, 37, 1967.; *P. Goubert*, *Louis XIV et vingt millions de Français*, Paris, 1966.; *R. Mandrou*, *Louis XIV et son temps*, Paris, 1973. – A „hat egyidejű forradalom”-ról szóló tézis *R. B. Merriman*-tól származik: *Six Contemporaneous Revolutions*, Oxford, 1938.; vö. *S. Skalweit*, *Frankreich und der englische Verfassungskonflikt im 17. Jahrhundert*. In: *XIII. Mezsdunarodnij Kongressz isztorieseszkih nauk*, *Dokladü kongressza I*, 5, Moszkva, 1973. és a vitával: *Századok*, 1971, 2.

A németalföldi forradalom indítékaira és menetére: *Wittmann T.*, *A flamand posztóipar tőkés lehetőségei a manufaktúra-korszak küszöbén, Századok*, 1961, 2. és *Németalföld aranykora*, Bp., 1965.; a tőkés viszonyok fejlődési szintjét illetően meggyőzőbb: *H. Van Der Wee*, *The Economy as a Factor in the Start of the Revolt in the Southern Netherlands*, *Acta Historiae Neerlandica*, V, 1971. és *A. N. Csizstozvonov*, *Szudbü rannego kapitalizma v reszpublike Szoeedinennüh provincii*, *Voproszü Isztorii*, 1972, 4. – Az angol fejlődés és forradalom tárgyalásában elsősorban *Chr. Hill* műveire támaszkodtam: *The Century of Revolution 1603–1714*, London, 1961. (magyar fordításban: *Az angol forradalom évszázada*, Bp., 1968.) és *Reformation to Industrial Revolution. The Making of Modern English Society*, I, New York, 1967. – A nemesség burzsoá orientációjára *H. R. Trevor-Roper*, *The Gentry 1540–1640*, *The Economic History Review*, 1953, Supplement. (A kérdéskör vitája: *Storm over the Gentry*. In: *Reappraisals in History*, New York, 1963.); *L. Stone*, *The Nobility in Business 1540–1640*, Cambridge, 1957. és legújabban ugyanő átfogó elemzéssel: *The Causes of the English Revolution 1529–1642*, London, 1972. – Az agrárkérdésre: *Sz. I. Archangelszkij*, *Agrarnoe zakonodatel'sztvo i agrarnoe dvizsenie v Anglii vo vremja revolucii XVII veka*, Moszkva, 1955. – Az első teljesen burzsoá jellegű háborús konfliktusra: *J. E. Farnell*, *The Navigation Act of 1651, the First Dutch War and the London Merchant Community*, *The Economic History Review*, XVI, 1964.

A monetáris rendszerre és a fejlett merkantilizmusra, valamint a kereskedelmi és ipari töke viszonyára elméletileg alapvetőek *Marx* elemzései a *Tőke I.* kötetének 3., II. kötetének 1., III. kötetének 20. és 47. fejezetében; e helyekről származnak az idézetek is. *Engels* Mun-ról és a merkantilizmusról az *Antidühhing II.* részének 10. fejezetében. – A merkantilista gazdaságpolitika és országokénti változatai mindmáig legátfogóbb történeti vizsgálata: *E. F. Hecksher*, *Mercantilism, I–II*, (rev. ed. by *E. F. Söderlund*) London, 1955.; vö. *Revisions in Mercantilism* (ed. by *D. C. Coleman*), London, 1969. – A Mun-idézet és az abszolút monarchia megdöntésének gazdasági jelentőségéről szóló megállapítás: *E. Lipson*, *The Economic History of England⁴, The Age of Mercantilism*, London, 1947, III, 17. és II, CXXV. o. – Az angol merkantilizmus újabb tárgyalása: *B. E. Supple*, *Commercial Crisis and Change in England 1600–1642. A Study in the Instability of a Mercantile Economy*, Cambridge, 1964. – Az angol és francia iparpolitika egybevetéséhez: *J. U. Nef*, *Industry and Government in France and England 1540–1640*, Ithaca², 1957.; az idézet: 63. o. – Colbert gazdaságpolitikájának időtálló jellemzése (bár patriarchális-antikapitalista állásponttól): *Hajnal I.*, *Az újkor története*, Bp., 1936, 425–431. o. – A holland gazdaságpolitikára: *E. Baasch*, *Holländische Wirtschaftsgeschichte*, Jena, 1927.; az idézetek: 5, 77. o. – Colbert kijelentését idézi *Goubert*, i. m. 95. o. – A 17. század második felét a francia hegemonia időszakának tekinti (és csak a 18. század első felét a – Franciaország és Anglia között – „megosztott hegemonia” korának), többekkel együtt, *P. Chaunu*, *A klasszikus Európa*, Bp., 1971.

A nyugat- és kelet-európai gazdasági fejlődés 16–17. századi szétágazásának, a „második servage” létrejöttének tárgyalásában korábbi munkáimra támaszkodtam: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a 15–17. században*, Bp., 1963.; *A nemzetközi kereskedelmi útvonalak 15–17.*

századi áthelyeződésének kérdéséhez, Századok, 1968, 5–6.; The Role of East Central Europe in International Trade (16th and 17th centuries), *Studia Historica Acad. Sci. Hung.* 70., Bp., 1970.; Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade, *Acta Historica Acad. Sci. Hung.*, 1970, 3–4.; A kelet-európai Gutswirtschaft problematikájához, *Agrártörténeti Szemle*, 1971, 1–2. Mindezek részletes tájékoztatást adnak a felhasznált forrásokról és irodalomról. – A legújabb művek közül figyelembe vehettem: *F. Braudel*, *Capitalism and Material Life 1400–1800.*, New York–London, 1973.; *I. Wallerstein*, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the 16th Century*, New York–London, 1974.; *W. Rysiński*, *Über die Entwicklungsetappen der Fronwirtschaft in Mittel- und Osteuropa*, *Studia Historiae Oeconomicae*, 9, 1974.; *Gyimesi S.*, A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában, Bp., 1975.; *Zimányi V.*, Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650, Bp., 1976.; *Orosz I.*, *Jobbágyköltözés és köznemesség Kelet-Európában a 15–16. században*. Egyetemes történeti tanulmányok XI, Debrecen, 1977. – Az Európa különböző régiói közötti gazdasági és politikai kapcsolatokhoz: *H. Kellenbenz*, *Spanien, die nördlichen Niederlande und der skandinavisch-baltische Raum in der Weltwirtschaft und Politik um 1600*, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1954, 4.; *B. F. Porchnev*, *Les rapports politiques de l'Europe occidentale et de l'Europe orientale à l'époque de la guerre de trente ans*. In: XIe Congrès International des Sciences Historiques, *Rapports IV*, Göteborg–Stockholm–Uppsala, 1960.; *P. Jeannin*, *L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1969.

A svéd monarchia fölemelkedésére: *G. Johannesson*, *Die Kirchenreformation in den nordischen Ländern*. In: XIe Congrès International, *Rapports IV*.; *M. Roberts*, *Sweden and the Baltic 1611–1654*. In: *The New Cambridge Modern History*, IV, London–New York, 1970.; *E. Heckscher*, *An Economic History of Sweden*, Cambridge, Mass. 1954.

A Habsburg-közponosítást az osztrák tartományokban, a vesztfáliai béke következményeit a „nemzetek feletti birodalom” álláspontjáról tárgyalja *H. Hantsch*, *Die Geschichte Österreichs*, I–II, Graz–Wien–Köln, 1953.; realisabb képet nyújt *A. Wandruszka*, *The House of Habsburg*, London, 1964.; *G. D. Ramsay*, *The Austrian Habsburgs and the Empire*. In: *The New Cambridge Modern History*, III, London–New York, 1968. – A dunai monarchia kezdeteiről is rövid áttekintést ad *Gonda I.*–*Niederhauser E.*, *A Habsburgok. Egy európai jelenség*, Bp., 1977. – A jobbágyság röghöz-kötése és a Habsburg-abszolútizmus kiépítése Csehországban: *J. Válka*, *La structure économique de la seigneurie tchèque au XVIIe siècle*. In: *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique*, II, Paris–La Haye, 1965.; *A. Mlka*, *Problem počátku nevolnictví v Čechách*, *Československý Časopis Historický*, 1957, 2.; *N. F. Filonenko-Alekszeev*, *Nekotorie obscsie i szpecificzeszkie csertü vtoricno-novo zakreposcsenija v Csehii*, *Voproszú Isztorii*, 1960, 3.; *J. V. Polišenský*, *The Thirty Years War*, London, 1971.; *L. B. Šindelař*, *Vestfálski mír a česka otázka*, Praha, 1968.; vö. *A. Klíma*, *Manufakturní období v Čechách*, Praha, 1955, Kap. I.

Rendiség és az abszolútizmus kialakulása Brandenburg–Poroszországban: *H. Rosenberg*, *The Rise of the Junkers in Brandenburg–Prussia 1410–1653*, *American Historical Review*, 1943–44.; *F. L. Carsten*, *The Origins of Prussia*, London, 1954.; *G. Barraclough*, *The Origins of Modern Germany*, Oxford, 1962.; *G. Heitz*, *Der Zusammenhang zwischen Bauernbewegungen und der Entwicklung des Absolutismus in Mitteleuropa*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1965, Sonderheft; *G. Vogler–K. Vetter*, *Preussen. Von den Anfängen bis zur Reichsgründung*, Berlin, 1970.; vö. *H. Eichler–H. Lehman*, *Der deutsche territorialstaatliche Absolutismus*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1970, 12.

„Második jobbágyság” és „nemesi köztársaság” Lengyelországban: *M. Matowist*, *The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the 15th to the 17th Centuries*, *Economic History Review*, XII, 2, 1959.; *J. Topolski*, *La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle*, *Acta Poloniae Historica*, VI, 1962.; *A. Wyczański*, *La base intérieure de l'exportation polonaise des céréales dans la seconde moitié du XVIe siècle*. In: *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650* (Hg. von *I. Bog*), Köln–Wien, 1971.; *A. Mączak*, *The Social Distribution of Landed Property in Poland from the 16th to the 18th Centuries*. In: *Third International Conference of Economic History*, I, Paris–La Haye. 1968.; *J. Tazbir*, *The Commonwealth of the Gentry*. In: *History of Poland* (ed. by *A. Gieysztor* et al.), Warsaw, 1968.; *B. Leśnodorski*, *Les partages de la Pologne. Analyse des causes et essai d'une théorie*, *Acta Poloniae Historica*, VII, 1963. – A lengyel történet-

írásban a legújában a Rzecz Pospolita „rehabilitálására” irányuló tendencia figyelhető meg. *J. A. Gierowski* a slachta (a népesség mintegy 10%-a) rendi monarchiájában immár olyan kormányzati modellt lát, amely nemcsak vonzóerőt gyakorolt a környező országok nemességére (vö. a XIII. nemzetközi történetkongresszuson tartott, fentebb idézett előadásával), hanem kedvező feltételek esetén, az abszolút monarchia stádiumának kihagyásával, átfejlődhetett volna polgári alkotmányos monarchiává. Ennek az értelmezésnek a jegyében mellőzi a „nemesi köztársaság” szoros összefüggését a második jobbágysággal és nem tulajdonít különösebb jelentőséget a városi-polgári fejlődés korlátozásának. De még ezek után is meglepően hat az a végső következtetése, amely szerint „a modern polgári államok genezisében . . . nem kisebb szerepe van a lengyel tapasztalatnak, mint az abszolútizmus által végrehajtott korszerűsítéseknek”: *Pol'sa szredi evropejszkih goszudarsztv (XVI–XVII. vv.)*, *Voproszű Isztorii*, 1977, 12.

Az oroszországi abszolútizmusra vonatkozó kutatások jelentős szakaszának összegezése: *Abszoljutzizm v Rosszii (XVII–XVIII vv)*, Moszkva, 1964., benne többek között: *L. V. Cserepnin*, *Zemszkie szoborü i utverzdenie abszoljutzizma v Rosszii*. – A szovjet történettudományban az 1960-as évek végén indult újabb abszolútizmus-vita elsősorban az oroszországi fejlődés vizsgálatára irányult: *A. L. Szapiro*, *Ob abszoljutzizme v Rosszii*, *Isztorija SzSzSR*, 1968, 5.; *N. I. Pavlenko*, *K voproszu o geneziszsa abszoljutzizma v Rosszii*, ugyanott, 1970, 4.; *L. A. Fedoszov*, *Szocial'naja szusnoszt' i evoljucija rosszijszkogo abszoljutzizma*, *Voproszi Isztorii*, 1971, 7. stb. – A legújabb kutatások egyrészt *Rettegett Iván* szerepének újraértékelésére irányulnak, másrészt a rendi-képviselési intézmények kiépülésének részleges és befejezetlen voltát, az abszolútizmushoz idomuló „függelék” jellegét, a cári abszolútizmus és a kreposztnicsesztvo szoros kapcsolatát, valamint a közép- és kismemességnek a parasztok röghöz kötésében és a katonai-bürokratikus önkényuralmi rend létesítésében való különös érdekelttségét domborítják ki: *N. E. Noszov*, *Sztanovlénie szoszlovno-predsztavitel'nyh ucshrezsdénii v Rosszii*, Leningrad, 1969.; *Sz. O. Smidt*, *Sztanovlénie rosszijszkogo szamoderzsavsztva*, Moszkva, 1973.; *V. I. Koreckij*, *Zakreposcsenie kreszt'jan i klasszovaja bor'ba v Rosszii vo vtoroj polovine XVI v.* Moszkva, 1970.; *A. N. Szaharov*, *Russzkaja derevnja XVII v.*, Moszkva, 1966.; *Ju. A. Tihonov*, *Pomeszcics'i kreszt'jane v Rosszii. Feodal'naja renta v XVII-nacsale XVIII v.*, Moszkva, 1974.